

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ:

*Η γυναικεία παρουσία στις Ιστορίες του
Ηροδότου και στον Οικονομικό του
Ξενοφώντος*

ΤΗΣ
ΣΤΑΥΡΟΥΛΑΣ ΧΡΙΣΤΑΚΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ
Α.Μ.: 1013201803015
ΠΤΥΧΙΟΥΧΟΥ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
2017

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ : κα ΕΛΕΝΗ ΒΟΛΟΝΑΚΗ

ΣΥΝΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ:

κος ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ
κος ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗΣ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1) ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σ. 4
2) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ	σ. 6
3) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ	σ. 12
4) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΙΣ ΊΣΤΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΗΡΟΔΟΤΟΥ	σ. 17
I. ΑΤΟΣΣΑ	σ. 17
II. ΦΕΡΕΤΙΜΗ	σ. 18
III. ΤΟΜΥΡΗ	σ. 19
IV. Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΟΥ ΚΑΝΔΑΥΛΗ	σ. 21
V. ΑΜΗΣΤΡΗ	σ. 23
VI. ΜΑΝΔΑΝΗ	σ. 24
VII. ΟΙ ΒΑΒΥΛΩΝΙΕΣ ΣΕΜΙΡΑΜΗ ΚΑΙ ΝΙΤΩΚΡΗ	σ. 25
VIII. Η ΑΙΓΥΠΤΙΑ ΝΙΤΩΚΡΗ	σ. 26
IX. ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ: ΜΙΑ «ΑΡΣΕΝΙΚΗ» ΗΡΩΙΔΑ.....	σ. 27
i. Ο ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΣΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΟΥ ΦΑΛΗΡΟΥ	σ. 28
ii. Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗ ΣΤΗ ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ: ΤΟ ΣΤΡΑΤΗΓΗΜΑ ΠΟΥ ΤΗΣ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΕ ΤΗ ΖΩΗ	σ. 29
iii. Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ: Η ΣΥΜΒΟΥΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΞΕΡΞΗ	σ. 30

iv. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΣΙΑΣ ΩΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΞΕΡΞΗ	σ. 31
v. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΩΣ ΣΥΝΔΕΟΝΤΑΙ ΜΕ ΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ	σ. 32
5) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟΝ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ	σ. 34
6) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ: Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ ΙΣΧΟΜΑΧΟΥ	σ. 40
7) ΕΠΙΛΟΓΟΣ -ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σ. 50
8) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σ. 54

1) ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο ρόλος της γυναίκας στην κοινωνία και στη λογοτεχνία της Αρχαίας Ελλάδας, ενέπιπτε στα γνωστικά μου ενδιαφέροντα ήδη από το προπτυχιακό επίπεδο. Η περιορισμένη ελευθερία μέσα στην οποία ουσιαστικά ζούσε, και η αμφίσημη θέση που φαίνεται να κατείχε, κέντρισαν την προσοχή μου και στάθηκαν αφορμή για την εκπόνηση αυτής της εργασίας.

Η παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στόχο έχει να μελετήσει και να πραγματευτεί το θέμα της γυναικείας παρουσίας στις *Ιστορίες* του Ηροδότου και στον *Οίκονομικό* του Ξενοφώντος, στηριζόμενη στις αρχαίες πηγές και στην βιβλιογραφία. Το θέμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεδομένης και της διαμόρφωσης του λεγόμενου «γυναικείου ζητήματος» στην Αρχαία Ελλάδα.

Ύστερα από ένα εισαγωγικό κεφάλαιο σχετικά με τη γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα και στην αρχαία λογοτεχνία, θα ξεκινήσει η μελέτη του κυρίως θέματος. Αρχικά, θα παρουσιαστεί σε γενικό πλαίσιο το πώς εμφανίζεται το γυναικείο στοιχείο στον Ηρόδοτο. Το επόμενο κεφάλαιο μελετά αναλυτικά τη γυναικεία παρουσία στις *Ιστορίες* του Ηροδότου, συγκεκριμένα τις κυριότερες γυναικείες μορφές οι οποίες κατονομάζονται, ξεφεύγοντας από την ανωνυμία, λόγω του κυρίαρχου ρόλου τους. Το δεύτερο μέρος της εργασίας αποτελείται από ένα κεφάλαιο που αναφέρεται στη γυναίκα όπως αυτή προβάλλει μέσα στα έργα του Ξενοφώντος, και από ένα εκτενέστερο κεφάλαιο που εστιάζει στη μορφή της συζύγου του Ισχομάχου, την οποία συναντάμε στον *Οίκονομικό*. Η εργασία κλείνει με τον επίλογο, όπου διατυπώνονται κάποια τελικά συμπεράσματα.

Για τη σύνταξη αυτού του πονήματος, αξιοποιήθηκαν ορισμένα ιδιαίτερα σημαντικά συγγράμματα, όπως: *Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα* της Mossé, *Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα, Η θέση της γυναίκας στην τέχνη, στην κοινωνία, στη θρησκεία και στην οικογένεια* της Blundell, *Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας* της Cantarella, τα οποία πραγματεύονται τις πτυχές, και εν γένει όλα τα στοιχεία της ζωής κάθε κατηγορίας γυναικών της Αρχαίας Ελλάδας, αλλά και των γυναικείων μορφών της αρχαίας λογοτεχνίας. Επίσης, τα εξής βιβλία: *Έξι γυναίκες που γοήτευσαν τον Ηρόδοτο* του Δεληγιώργη, ο οποίος μελετά και ψυχογραφεί τις έξι σημαντικότερες βάρβαρες γυναίκες του ηροδότειου έργου, *Η γυναίκα στον Ηρόδοτο: μυθοπλασία και πραγματικότητα* της Νικολετσέα, που αποδίδει την άσκηση της εξουσίας ως αναπόσπαστο στοιχείο των γυναικείων φυσιογνωμιών του Ηροδότου, *Xenophon, Oeconomicus, A Social and Historical Commentary* της Pomeroy, η οποία παρουσιάζει τη γυναίκα και το ρόλο που διαδραματίζει μέσα στην οικογένεια, υπό το πρίσμα της λειτουργίας και δομής του οίκου του 4^{ου} αι. π.Χ., και κεφάλαια βιβλίων, όπως «Ο Ξενοφών, η γυναίκα και η περιουσία» της Hoffmann στο *Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*, όπου αναλύεται συγκριτικά η γυναικεία παρουσία στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* και στον *Οίκονομικό* του Ξενοφώντος, «Οι γυναίκες στις *Ιστορίες* του Ηροδότου» της Blok στο *Εγχειρίδιο Ηροδότειων Σπουδών*, που μελετά τη σημασία και τον ρόλο των γυναικών μέσα

στις *Ιστορίες*, εκθέτοντας τις απόψεις των μελετητών, και συμπεραίνοντας ότι η σχέση των γυναικών με τους άνδρες είναι μια σχέση αλληλεξάρτησης. Κατά κύριο λόγο, πάντως, οι γνώμες των ερευνητών, που δαπάνησαν ποταμούς μελάνης στη μελέτη της ζωής της γυναίκας, συγκλίνουν στο ότι κατά τον 5^ο και 4^ο π. Χ. αιώνα οι γυναίκες της Αθήνας βρίσκονταν σε θέση υποδεέστερη από αυτή των ανδρών. Όμως, στην προσπάθεια περιγραφής της κατάστασης της Αθηναίας, πολλά σημεία παραμένουν ασαφή,¹ ενώ εκτός από την περίπτωση της Αθήνας, και με εξαίρεση την περίπτωση της Σπάρτης και ίσως των πόλεων της Κρήτης όπως η Γόρτυνα, για όλη την υπόλοιπη αρχαία Ελλάδα, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε.

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στην κα Ελένη Βολονάκη, επόπτρια καθηγήτρια αυτής της διπλωματικής, για την καθοδήγηση, τις συμβουλές και τις διορθώσεις της.

¹ Πιθανώς η εικόνα της υποδεέστερης θέσης της γυναίκας των κλασικών χρόνων να αντιπροσώπευε μόνο ένα μέρος της πραγματικότητας, καθώς σπάνια απεικονίζεται η δύναμη των γυναικών μέσα στον οίκο, η μικρή ή η μεγάλη επιρροή που ασκούσαν στους συζύγους τους, και η διακριτική ή έμμεση παρουσία τους στη ζωή της πόλης. Ακόμη, η εικόνα της άτολμης, άβουλης και χωρίς προσωπικότητα αθίδας, φαντάζει μάλλον παλιά για την Αθήνα του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π. Χ. Βλ. Π. Δημάκης, *Πρόσωπα και Θεσμοί της Αρχαίας Ελλάδας*, σσ. 18, 34.

2) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Ο κόσμος της Αρχαίας Ελλάδας είναι βασικά ένας κόσμος ανδρών. Η γυναίκα, παρότι δεν διαθέτει την ιδιότητα του πολίτη και παραμένει «ανήλικη» τουλάχιστον ως το τέλος της κλασικής εποχής, σ' αυτόν τον κόσμο ανδρών δεν είναι άχρηστη. Είναι απαραίτητη στην τεκνοποιία, τη μεταβίβαση της περιουσίας του συζύγου της, και τη συνέχιση της πόλης, γι' αυτό και κατέχει μια σημαντική θέση στο κοινωνικό σύνολο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι αντιμετώπιζαν τις γυναίκες ως «παιδοποιητικές μηχανές». Αντίθετα, για τους άνδρες ήταν και αντικείμενα γοητείας, ηδονής αλλά και ερωτικού πάθους. Επομένως, η άποψη πως οι αρχαίοι Έλληνες δεν αγαπούσαν τις γυναίκες, είναι λανθασμένη.

Γενικά, οι βασικές δραστηριότητες και οι υποχρεώσεις μιας σεβάσμιας γυναίκας στην Αρχαία Ελλάδα, και δη της Αθηναίας συζύγου,² ήταν σχετικές με τον διττό προσανατολισμό της ζωής της, που την οδηγούσε στην καταξίωση, εάν τον ακολουθούσε με επιτυχία. Πρώτα απ' όλα, καθήκον της ήταν να γεννήσει νόμιμα τέκνα και να τα μεγαλώσει σύμφωνα με τις υποδείξεις του άντρα της. Έπειτα, αποστολή της ήταν να διοικεί με επιδεξιότητα και επιτυχία τον οίκο. Επιτηρούσε την εργασία, τη συμπεριφορά, τις συνθήκες διαβίωσης, και την υγεία των δούλων. Επιπλέον, έγνεθε, ύφαινε, έπλεκε και η ίδια, εκτός από τις δούλες, συμμετέχοντας στην παραγωγή του ιματισμού της οικογένειας, και επέβλεπε όλες τις εργασίες που σχετίζονταν με τον οίκο, περνώντας στον γυναικωνίτη το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της,³ τουλάχιστον μέχρι την εποχή πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο.

Στην Αρχαία Ελλάδα αναπτύχθηκε το λεγόμενο κατά την Cantarella «γυναικείο ζήτημα»⁴, το οποίο περιλάμβανε δύο σχολές: τη σχολή που υποστήριζε ότι υπήρχε θεμελιώδης διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών, άποψη που παρέπεμπε στις αριστοτελικές θεωρίες περί μητέρας – ύλης, και τη σχολή που ξεκινώντας από τον Σωκράτη, δίδασκε ότι η γυναίκα είναι, αν όχι ίση με τον άντρα, πάντως όχι κατώτερή του, βασιζόμενη εν μέρει στο γεγονός του τοκετού. Αυτές τις δεύτερες,

² Για λεπτομερέστερη ανάλυση της ζωής της γυναίκας στην Αρχαία Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά τα συγγράμματα: Π. Δημάκης, *Πρόσωπα και Θεομοί της Αρχαίας Ελλάδας*: C. Mossé, *Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*: E. Cantarella, *Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας*: E. Fantham κ. ά., *Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο*: S. Blundell, *Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα, Η θέση της γυναίκας στην τέχνη, στην κοινωνία, στη θρησκεία και στη οικογένεια*: S. Pomeroy, *Θεές, Πόρνες, Σύζυγοι και Δούλες, Οι Γυναίκες στην Κλασική Αρχαιότητα*.

³ Βλ. Γ. Νικολετσέα, *Η γυναίκα στον Ηρόδοτο: μυθοπλασία και πραγματικότητα*, σσ. 127-128.

⁴ Σύμφωνα με την Pomeroy, οι γνώμες σχετικά με το «γυναικείο ζήτημα» καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα. Κάποιοι μελετητές θεωρούν πως οι γυναίκες αποτελούσαν αποδέκτες περιφρόνησης και ζούσαν έγκλειστες (Wright, *Feminism in Greek Literature*, σ. 1). Στον αντίποδα, άλλοι υποστηρίζουν ότι οι γυναίκες απολάμβαναν σεβασμού και δεν παρέμεναν έγκλειστες (Gomme, "The position of Women in Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.", Hadas, "Observations on Athenian Women", Kitto, *The Greeks*, σσ. 219-36). Μια τρίτη κατηγορία μελετητών διακήρυτταν ότι οι γυναίκες ζούσαν μεν σε κατάσταση εγκλεισμού, όμως αυτός ο περιορισμός εξυπηρετούσε την προστασία τους, και ότι τις σέβονταν επειδή διοικούσαν τον οίκο τους (Lacey, *Family*, κεφ. 7, Ehrenberg, *The people of Aristophanes*, κεφ. 8). Βλ. S. Pomeroy, *Θεές, Πόρνες, Σύζυγοι και Δούλες, Οι Γυναίκες στην Κλασική Αρχαιότητα*, σσ. 96-97.

σωκρατικές απόψεις, τις ενστερνιζόταν η μειοψηφία. Οι περισσότεροι Αθηναίοι δεν φαίνεται να συμερίζονταν τις σωκρατικές αντιλήψεις. Ωστόσο, το ζήτημα χαρακτηρίζεται ως αρκετά σύνθετο, καθώς δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια την τότε κοινή γνώμη. Κάποια στοιχεία που μας οδηγούν στο να εικάζουμε τις απόψεις του μέσου Αθηναίου πολίτη για τις γυναίκες,⁵ τα συνάγουμε από τις λογοτεχνικές πηγές της Αρχαίας Ελλάδας.

Στον Όμηρο, το πρότυπο συζύγου εκπροσωπείται από την Ανδρομάχη στην *Ιλιάδα* (ραψωδία Ζ 406-439) και την Πηνελόπη στην *Οδύσσεια* (ραψωδία ω 192-198), και ενσαρκώνει τη γυναίκα που έχει ως προορισμό την τεκνοποιία και την ανατροφή των απογόνων, αλλά και την ενασχόληση με τις οικιακές εργασίες, όπως είναι το γνέσιμο και η εποπτεία των δούλων και των αποθηκευμένων αγαθών. Όμως, παρότι η γυναίκα της αρχαϊκής εποχής ζούσε κατά κύριο λόγο κλεισμένη μέσα στα όρια του σπιτιού της, ήταν σε θέση να προσφέρει κάπως και στο κοινωνικό σύνολο, στην μεν πραγματική ζωή μέσω της συμμετοχής της σε θρησκευτικές τελετές, και στο έπος με το να υποδέχεται τους προσκεκλημένους στον οίκο, να συζητά μαζί τους, να διηγείται ιστορίες και να παρέχει δώρα.

Στα έπη και στην πρώιμη λυρική ποίηση εγκωμιάζεται η γυναικεία ιδιότητα της συζύγου και μητέρας, καθώς και η ομορφιά, τα χαρίσματα και η ευφυΐα της. Αυτές οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ως ενήλικες ενάρετες και αξιοσέβαστες οντότητες, στον ίδιο βαθμό με τους άντρες. Μπορεί να λαμβάνουν αποφάσεις μετά από παρέμβαση κάποιου θεού, αλλά με βάση τη λογική, και η ηθική τους ακεραιότητα είναι αξιέπαινη. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί το ότι στα ομηρικά ποιήματα ο έπαινος των γυναικών είναι σε προσωπικό επίπεδο, ενώ ο ψόγος γενικεύεται. Αυτό αποδεικνύεται από την περίπτωση της Πηνελόπης στην *Οδύσσεια*, την οποία υπολήπτονται για την αγνότητά της, και από τη μοιχεία της Κλυταιμίστρας, που αποτελεί ντροπή για όλο το γυναικείο φύλο.⁶

Οι γυναίκες, όπως προαναφέραμε, αποτέλεσαν αγαπημένο και συνηθισμένο θέμα για την ποίηση της αρχαϊκής εποχής. Στη *Θεογονία*, όπου συναντάμε τον μύθο της δημιουργίας της πρώτης γυναίκας, και στα *Έργα και Ημέραι* του Ησιόδου, καθώς και στο ποίημα του Σημωνίδη σχετικά με την προέλευση των διαφορετικών γυναικείων τύπων από διάφορα ζώα, από τη γη και από τη θάλασσα, εκφράζεται μια συναισθηματικά αντικρουόμενη στάση απέναντι στις παντρεμένες γυναίκες. Γι' αυτό και οι δύο ποιητές έχουν κατηγορηθεί από τη Blundell για «άκρατο μισογυνισμό».⁷ Αναλυτικότερα, στα δύο ποιήματα του Ησιόδου η δημιουργία της πρώτης γυναίκας επέχει ρόλο τιμωρίας για μια ομάδα θνητών ανδρών, και σηματοδοτεί την πτώση του άνδρα, και την ανάγκη να προσδοκάς την παραγωγή απογόνων από ένα πλάσμα, του οποίου η γοητεία και η ωραιότητα αποκρύπτουν την αναξιπιστία, την απληστία και την έλλειψη χρησιμότητάς του. Στα *Έργα και Ημέραι* (στ. 702-705), προβάλλεται η δυνητική καταστροφική δράση μιας συζύγου, η οποία μπορεί να εξαντλήσει σεξουαλικά τον σύζυγό της και να τον γεράσει

⁵ Βλ. E. Cantarella, *Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας*, σσ. 118-121.

⁶ Βλ. E. Fantham κ. ά., *Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο*, σσ. 53-55, 60-61.

⁷ Βλ. S. Blundell, *Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα, Η θέση της γυναίκας στην τέχνη, στην κοινωνία, στη θρησκεία και στη οικογένεια*, σ. 122.

πρόωρα, απομυζώντας του τα αγαθά που απέκτησε με πολύ κόπο από την καλλιέργεια της γης. Αξίζει να αναφερθεί ότι σε αντίθεση με την υπόλοιπη ποιητική παραγωγή της εποχής του, ο Ησίοδος δεν κάνει λόγο για καμία συμβολή των γυναικών στην οικονομία και στον οίκο, ούτε καν τις εργασίες του μαγειρέματος και της υφαντικής. Για τον ίδιο, η γυναίκα αποτελεί αναγκαίο κακό,⁸ καθώς είναι απαραίτητη για την τεκνοποιία, ενώ εκφράζει τη δυσπιστία του για την αρετή και την πίστη των γυναικών (*Έργα και Ημέραι*, στ. 699-701).⁹

Όσον αφορά τον Σημωνίδα, τονίζει την τάση των γυναικών για σκνηρία, λαιμαργία, έλλειψη τάξης, κουτσομπολιό και απιστία. Σύμφωνα με τον ποιητή, ο θεός δημιούργησε δέκα τύπους γυναικών, από τους οποίους οι οκτώ αντιστοιχούν σε ζώα (στο γουρούνι, την αλεπού, τον σκύλο, τον γάιδαρο, τη νυφίτσα, τη φοράδα, τη μαϊμού, τη μέλισσα), και οι δύο σε στοιχεία (τη γη και τη θάλασσα). Ο μόνος τύπος που ο Σημωνίδης αντιμετωπίζει με ευμένεια είναι η γυναίκα-μέλισσα, ενώ όλοι οι άλλοι τύποι γυναικών εμφανίζουν ελαττώματα. Πάντως, κάθε είδος γυναίκας, φέρει τα μειονεκτήματα ή τα πλεονεκτήματα της μη ανθρώπινης καταγωγής της, που όπως είδαμε ανάγεται είτε σε ζώα, είτε σε στοιχεία. Έτσι, οι γυναίκες που αντιστοιχούν στη φοράδα είναι ανώφελα αριστοκρατικές, οι γυναίκες που προέρχονται από τον χοίρο μαρτυρούν την ακαταστασία του περιβάλλοντος στο οποίο ζουν, η γυναίκα που κατάγεται από τον όνο είναι σκνηρή, αλλά και επιρρεπής στο φαγητό ή στη μοιχεία, η γυναίκα-αλεπού είναι απρόσμενα καλή ή κακή, σαν την Πανδώρα. Ακόμα και η μόνη αξιόλογη γυναίκα, κατά την άποψη του Σημωνίδα, η παραγωγική γυναίκα-μέλισσα, προβάλλεται μάλλον ως αποτέλεσμα της φαντασίας του ποιητή, παρά ως ένα πραγματικό ον. Επιπλέον, όπως ο Ησίοδος, έτσι και ο Σημωνίδης αντιμετωπίζει τη γυναίκα ως πηγή οικονομικής καταστροφής για τον άντρα.

Από τους λυρικούς ποιητές, ωστόσο, η πλειοψηφία δεν μισεί τις γυναίκες (π.χ. Αρχίλοχος, Αλκμάν). Αρκετοί απ' αυτούς, μάλιστα, ομολογούν πως τις αγαπούν. Όμως, η επίγνωση της αμοιβαίας εξάρτησης του άνδρα και της γυναίκας, που μερικές φορές εντοπίζεται στα έπη, δεν υπάρχει στη λυρική ποίηση. Ο Αλκμάν εκφράζει τον απεριόριστο θαυμασμό και τον πηγαίο σεβασμό του για τις γυναίκες. Στα *Παρθενεία* του προσδίδει στις γυναίκες περισσότερα θετικά και ζωηρά χαρακτηριστικά σε σχέση με τους άλλους λυρικούς ποιητές. Η Σαπφώ, επίσης, εκθείαζε τις γυναίκες συντρόφισσές της και γενικά τη γυναίκα και το σώμα της. Εξ ου και το συναισθηματικό περιεχόμενο των στίχων που τους απηύθυνε¹⁰.

⁸ Ακόμη, για τον Ησίοδο η γυναίκα είναι μια άχρηστη ύπαρξη που επιδιέχεται σε πανουργίες και νοιάζεται μόνο για την εμφάνισή της, ένα ον κατώτερο, που δεν μπορεί να συγκριθεί με τον άνδρα. Βλ. C. Mossé, *Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, σσ. 105-106.

⁹ Βλ. Fantham κ. ά., (2001), 61-62.

¹⁰ Η Σαπφώ και οι άλλες ποιήτριες της αρχαιότητας, όπως η Κόριννα, η Τελέσιλλα, η Πράξιλλα, η Ήρινα, κατάγονταν όλες τους από περιοχές εκτός Αττικής, στις οποίες οι γυναίκες ζούσαν κάπως πιο ελεύθερα. Δηλαδή, σε μέρη όπου η κοινωνία το επέτρεπε, οι γυναίκες έγραψαν γι' αυτές τις ίδιες. Αναμφίβολα, σε όλη την Ελλάδα η ζωή των γυναικών περιστρεφόταν γύρω από τον γάμο τους, όμως στις εκτός Αθηνών περιοχές, οι γυναίκες τουλάχιστον μέχρι να παντρευτούν, είχαν ορισμένα περιθώρια για πνευματική ενασχόληση. Βλ. Cantarella, (1998), 146.

Οι λογοτεχνικές πηγές από την κλασική Αθήνα, μας δίνουν αντιφατικές πληροφορίες για τις γυναίκες της εποχής. Ειδικότερα, το δράμα είναι αναμφίβολα μια προβληματική πηγή για τη ζωή των γυναικών,¹¹ καθώς τα έργα μπορεί απλώς να εκφράζουν τις φαντασιώσεις ή τις στερεοτυπικές αντιλήψεις των ανδρών (ποιητών και ηθοποιών) για τις γυναίκες. Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις όπου άντρες ποιητές δημιουργούν γυναικείες μορφές οι οποίες συμπεριφέρονται με τρόπους που δεν θα τους επιτρέπονταν στην πραγματική ζωή¹². Για παράδειγμα, στο δράμα κάποιες γυναίκες ξεπερνούν τους περιορισμούς της θέσης τους και/ή εκπληρώνουν τα καθήκοντά τους θάβοντας και θρηνώντας τους νεκρούς συγγενείς τους, σύμφωνα με την παράδοση και το άγραφο δίκαιο, με πιο γνωστή περίπτωση αυτήν της Αντιγόνης του Σοφοκλή. Άλλες, πάλι, εκπληρώνουν εκούσια τις ανάγκες και τις επιθυμίες των συζύγων τους, και ταυτόχρονα τις επιταγές της κοινής γνώμης, όπως η Άλκηστις του Ευριπίδη. Πάντως, η γυναίκα έχει έντονη παρουσία στο αρχαίο δράμα. Χαρακτηριστικό είναι ότι από τα σωζόμενα έργα, μόνο η τραγωδία του Σοφοκλή *Φιλοκτήτης*, δεν έχει γυναικεία πρόσωπα, ενώ σε πολλά έργα οι γυναίκες διαδραματίζουν σημαντικό και καίριο ρόλο, και οι τίτλοι των μισών τουλάχιστον σωζόμενων τραγωδιών, περιέχουν το όνομα είτε μιας γυναίκας, είτε μιας ομάδας γυναικών.

Κάποιοι μελετητές (Wright, *Feminism in Greek Literature*, σ. 1) υποστηρίζουν ότι οι τραγωδίες, αλλά και όλα τα φιλολογικά έργα της κλασικής εποχής, τηρούν μια βαθιά απαξιωτική στάση απέναντι στις γυναίκες, που συνδέεται με έναν ακατανίκητο φόβο για την αρνητική δυναμική τους δύναμη. Κάποιοι άλλοι (Gomme, “The position of Women in Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.”, Hadas, “Observations on Athenian Women”, Kitto, *The Greeks*, σσ. 219-36), εστιάζουν στις ισχυρές γυναίκες, τις οποίες θαυμάζουν και για τις οποίες αποφαίνονται ότι κατείχαν και ισχυρό κοινωνικό κύρος (π.χ. η Κλυταιμίστρα του Αισχύλου ή η Αντιγόνη και η Δηιάνειρα του Σοφοκλή). Είναι προφανές ότι είναι δύσκολο να απορρίψει κανείς κάποια από τις δύο απόψεις.

Κατά την κλασική περίοδο, λοιπόν, που αρχίζει με τις τραγωδίες του Αισχύλου, οι γυναίκες που εμφανίζονται στα λογοτεχνικά έργα είναι ιδιαίτερα αξιόλογες (π.χ. η Αντιγόνη του Σοφοκλή) ή, κάποτε, και αρκετά τολμηρές, και ικανές για φοβερές πράξεις (π.χ. η Μήδεια του Ευριπίδη). Ακόμη, στην τραγωδία, οι γυναίκες-σύζυγοι

¹¹ Η ασυμβατότητα μεταξύ των σεβάσιμων γυναικών της αθηναϊκής κοινωνίας, που ζούσαν περιορισμένες, και των δυναμικών ηρωίδων της τραγωδίας και της κωμωδίας, αντιμετωπίζεται ως φαινομενική από κάποιους μελετητές που θεωρούν ότι οι ποιητές δημιουργούσαν γυναικείους χαρακτήρες, βασιζόμενοι σε γυναίκες που οι ίδιοι γνώριζαν, και που δεν ήταν ούτε έγκλειστες, ούτε καταπιεσμένες κατά τους κλασικούς χρόνους. Βλ. Pomeroy, (2008), 143-144, 148.

¹² Πάντως, η πλειονότητα των γυναικών του δράματος συμπεριφερόταν με τον «αρμόζοντα» τρόπο, που υποδείκνυε η πατριαρχική κοινωνία της Αθήνας, και διακρινόταν από περιορισμούς, υποτακτικότητα και σεμνότητα. Ενδεικτικά παραδείγματα είναι η Ισμήνη στην *Αντιγόνη*, η Χρυσόθεμις στα έργα του κύκλου των Ατρείδων, η Τέκμησσα στον *Αίαντα*, η Δηιάνειρα στις *Τραχίνιες* και οι γυναικείοι χοροί στις τραγωδίες, οι οποίες θεωρούνται «φυσιολογικές» γυναίκες. Οι ηρωίδες που ξεφεύγουν από αυτό το πρότυπο, συχνά αποκαλούνται ως «αρσενικές», χωρίς όμως αυτός ο χαρακτηρισμός να αποτελεί φιλοφρόνηση για μια γυναίκα. Τέτοιες ηρωίδες είναι η Κλυταιμίστρα, η Αντιγόνη και η Εκάβη, οι οποίες υιοθετούν τα χαρακτηριστικά του κυρίαρχου φύλου για να επιτύχουν τον στόχο τους. Βλ. Pomeroy, (2008), 148-149.

μπορεί να είναι δολοφόνοι, όπως η Κλυταιμίστρα, υπερβολικά ζηλιάρες, όπως η Ερμιόνη και η Δηιάνειρα, ακόλαστες όπως η Φαίδρα, ή τρομακτικά εκδικητικές, όπως η Μήδεια που σκοτώνει τα παιδιά της. Η μόνη περίπτωση αληθινής αγάπης ενός ζευγαριού, βρίσκεται στην Άλκηστη του Ευριπίδη. Πολλές γυναίκες-σύζυγοι στην αθηναϊκή λογοτεχνία, πάντως, δυσφημίζονται.

Στην περίπτωση του Αισχύλου έχει γίνει λόγος για τον «φεμινισμό» του, ο οποίος βέβαια μπορεί να αμφισβητηθεί. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Σοφοκλή, που δημιούργησε έναν από τους πιο σπουδαίους γυναικείους χαρακτήρες της τραγωδίας, την Αντιγόνη.

Από την τραγωδία *Ίππόλυτος* προκύπτει ότι ο Ευριπίδης είχε επίγνωση των τότε κοινωνικών και πνευματικών ζυμώσεων που διενεργούνταν στην Αθήνα, που οδηγούσαν και σε συζητήσεις για την κατωτερότητα δήθεν των γυναικών. Ο Ευριπίδης χαρακτηρίστηκε από τους σύγχρονους μελετητές και ως μισογύνης, και ως φεμινιστής, κι αυτό οφείλεται στην πολυδιάστατη προσέγγιση των γυναικείων μορφών του. Πάντως, οι γυναικείοι χαρακτήρες του είναι ιδιαίτερα ξεχωριστοί, και κάποιες από αυτές τις γυναίκες υπερνικούν τα όριά τους, π.χ. η Μήδεια, η Φαίδρα, και η Ηλέκτρα. Επιπλέον, στον Ευριπίδη αποδιδόταν η συχνή περιγραφή παθιασμένων και βίαιων γυναικών, όμως αυτό δεν συνεπάγεται ότι χαρακτηρίζονται έτσι όλες οι ηρωίδες του. Εξάλλου, οι αποδοκιμαστέες πράξεις αυτών των γυναικείων μορφών, είναι ενδεικτικές της προσπάθειας του Ευριπίδη να αμφισβητήσει την παραδοσιακή ηθική, και να διαμαρτυρηθεί για τις δύσκολες συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν οι γυναίκες της Αθήνας.¹³ Ωστόσο, ακόμη και οι μετριοπαθείς και ευγενικές γυναικείες μορφές του, συμπεριφέρονται με θάρρος που τονίζει τις αδυναμίες των ανδρών που σχετίζονται μαζί τους.

Όσον αφορά την κωμωδία, ο Αριστοφάνης σκιαγραφεί γυναικείους χαρακτήρες λιγότερο βίαιους, συχνά όμως ύπουλους, μοχθηρούς, και με προδιάθεση για μοιχεία και οиноποσία. Οι γυναικείοι χαρακτήρες πολλών κωμωδιών του Αριστοφάνη κατέχουν δευτερεύοντες ρόλους, όμως τρεις από αυτές τις κωμωδίες, η *Λυσιστράτη*, οι *Θεσμοφοριάζουσαι* και οι *Ἐκκλησιάζουσαι*, έχουν ως κεντρική θεματολογία τις δραστηριότητες των γυναικών. Μάλιστα, στη *Λυσιστράτη* και στις *Ἐκκλησιάζουσες* ο Αριστοφάνης θεσπίζει ένα είδος κομμουνισμού και γυναικοκρατίας.¹⁴ Επιπλέον, τρεις κωμωδίες του Αριστοφάνη αναπαριστούν γυναίκες (τη Φαίδρα, την Κρέουσα και τη Δηιάνειρα) να εναντιώνονται με επιτυχία στους άνδρες. Ο Αριστοφάνης αναφέρει και τρεις ασχολίες με τις οποίες καταπιάνονταν ομάδες συνομήλικων κοριτσιών: την ύφανση ρούχων, το άλεσμα δημητριακών, και τη μεταφορά κάνιστρων και τον χορό σε θρησκευτικές τελετές. Επίσης, μέσα από τα έργα του Αριστοφάνη πληροφορούμαστε ότι οι γυναίκες συναναστρέφονταν άλλες γυναίκες, όχι μόνο στις θρησκευτικές εορτές, αλλά και για να δανειστούν και να ανταλλάξουν διάφορα αγαθά, ή για να βοηθήσουν η μία την άλλη στον τοκετό.

Παρότι στην αρχαϊκή εποχή οι γυναίκες εγκωμιάζονταν ή διαβάλλονταν δημοσίως, όλοι οι ποιητές, οι δικανικοί ρήτορες και οι φιλόσοφοι υποστηρίζουν ότι

¹³ Βλ. Cantarella, (1998), 123-124.

¹⁴ Βλ. Cantarella, (1998), 137.

οι σεβάσμιες γυναίκες (σύζυγοι, μητέρες, κόρες, αδελφές και όλες οι κοντινές συγγενείς των ομιλητών) πρέπει να σιωπούν ή να μην θορυβούν όταν βρίσκονται σε δημόσιο χώρο, και να προσπαθούν να μην μιλούν για άνδρες. Επίσης, οι ρήτορες απέφευγαν να αναφέρουν το όνομα αξιοσεβάστων γυναικών που ήταν εν ζωή, εκτός και αν σκόπευαν να σπιλώσουν την τιμή τους. Οι ίδιες οι γυναίκες έπρεπε να μην εμφανίζονται σε κοινή θέα, εκτός από περιπτώσεις κηδειών και εορτών. Κατά τον Υπερείδη, «μια γυναίκα που τριγυρνάει έξω από το σπίτι, πρέπει να είναι τέτοιας ηλικίας, ώστε αυτοί που θα ρίχνουν το βλέμμα τους επάνω της να αναρωτιούνται όχι ποιανού γυναίκα είναι, αλλά ποιανού μητέρα» (απόσπασμα 205 Jensen). Κατά τον Ισαίο (3.13-14) και τον Θεόφραστο (*Χαρακτήρες*, 28), μόνο οι εταίρες μπορούσαν να παρευρίσκονται στα συμπόσια με τους άντρες, να ανοίγουν οι ίδιες την εξώπορτα του σπιτιού τους, ή να μιλούν με τους περαστικούς. Από άλλους ρήτορες, όπως τον Δημοσθένη (λόγος 41) και τον Αισχίνη (1.170), πληροφορούμαστε ότι οι ελεύθερες Αθηναίες συμμετείχαν και γνώριζαν για τις οικονομικές δοσοληψίες μεταξύ συγγενών, και για τα κληρονομικά ζητήματα, και επίσης λάμβαναν μέρος και στις ακροαματικές διαδικασίες των δικαστηρίων, για να εγείρουν την επιείκεια των δικαστών για τους συγγενείς τους.¹⁵

Όσον αφορά τον ιστορικό Θουκυδίδη, εκείνος σπάνια αναφέρει γυναίκες στο πλαίσιο της ιστορίας του Πελοποννησιακού Πολέμου και έχει ελάχιστα να πει σχετικά μ' αυτές, γιατί οι γυναίκες δεν συμμετείχαν στα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα, τα οποία ο ίδιος καταγράφει. Ο ιστορικός του 2ου αι. μ. Χ. Πλούταρχος, αντίθετα, ασχολήθηκε στο *Γυναικῶν ἀρεταί* με τη θέση των γυναικών στις κοινωνίες που μελετούσε, καταγράφοντας παραδείγματα γυναικείας αρετής και αναδεικνύοντας το ηθικό τους ανάστημα.

Τέλος, ο Ηρόδοτος, επίσης, έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη δημόσια, αλλά και την οικογενειακή ζωή, συνεπώς και για το γυναικείο στοιχείο μέσα στο έργο του. Το θέμα της γυναικείας παρουσίας στον ιστορικό Ηρόδοτο θα μελετηθεί αναλυτικότερα στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

¹⁵ Βλ. Fantham κ. ά., (2001), 111, 112, 150.

3) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ

Μέσα στο ηροδότειο κείμενο, προβάλλει διάχυτο το γυναικείο στοιχείο. Ειδικά η γυναίκα του κόσμου των βαρβάρων συνδέεται άρρηκτα με την άσκηση της εξουσίας στον πολιτικό, κοινωνικό ή στρατιωτικό τομέα, κι αυτό φαίνεται και από τα πολιτικά κείμενα, και από τις νουβέλες, τα ανέκδοτα και από τις αφηγήσεις ανθρωπολογικού και εθνογραφικού περιεχομένου. Ωστόσο, η γυναίκα μάλλον δεν αναδεικνύεται ως κινητήριο μοχλός των ιστορικών γεγονότων.

Ο Ηρόδοτος μιλά για γυναίκες που είτε δρουν ως μέσο μεταβίβασης της εξουσίας (π.χ. γυναίκα του Κανδαύλη, Μανδάνη) άλλοτε ειρηνικά κι άλλοτε βίαια, εκμεταλλευόμενες την ομορφιά, το ύψος ή τη σεξουαλικότητά τους, είτε αποτελούν παράγοντες που ασκούν επίδραση σε αξιωματούχους (π.χ. Άμησηρη, Άτοσσα) και άρα συμβάλλουν στην επικύρωση, τη συνέχεια και τη σωστή άσκηση της εξουσίας (ιδίως στις μοναρχικές μορφές πολιτεύματος), είτε που ανέλαβαν οι ίδιες την εξουσία (π.χ. Νίτωκρη, Τόμυρη, Σεμίραμη, Φερετίμη). Αυτές οι γυναίκες, που συχνά διακατέχονται από την ενέργεια των μεγάλων θεαινών της Ανατολής, παίζουν έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο μέσα στις *Ιστορίες* και οδηγούν τον κρατικό μηχανισμό σε ακμή και πρόοδο.¹⁶

Υπάρχουν, ακόμη, περιπτώσεις γυναικών που γίνονται αποδέκτες της ανδρικής βίας (π.χ. η γυναίκα του Μασίστη) που ασκείται στο πλαίσιο της εξουσίας που αυτοί κατέχουν. Τέτοιου είδους γυναίκες, όπως η γυναίκα του Μασίστη, μπορούν να προκαλέσουν πολιτικά εγκλήματα χωρίς να έχουν οι ίδιες ενεργό συμμετοχή. Άλλες πάλι, συνδέουν δυναστείες που διαφορετικά θα παρέμεναν ξένες ή ανταγωνιστικές μεταξύ τους (π.χ. η κόρη του Λυδού Αλυάττη, Αρυήνη, με τον γάμο της με τον Μήδο Αστυάγη, μετέτρεψε τον πατέρα και τον σύζυγό της από εχθρούς, σε συμμάχους), ή εξυπηρετούν την ανάγκη γέννησης μελλοντικών ηγετών (π.χ. Μανδάνη), ή ασκούν ερωτική έλξη και επιρροή σε ηγέτες (π.χ. η γυναίκα του Κανδαύλη), ή γίνονται ικανές για μεγάλα εγκλήματα όταν αποκτήσουν εξουσία (π.χ. Τόμυρη, Αιγύπτια Νίτωκρη).¹⁷

Οι γυναίκες είναι παρούσες μέσα στα ιστορικά γεγονότα των *Ιστοριών*, ενώ ελάχιστα από αυτά δεν σχετίζονται κατά κάποιον τρόπο με τον καθοριστικό και σπουδαίο ρόλο τους, σε αντίθεση με όσα διαφαίνονται σε άλλα έργα της ελληνικής γραμματείας. Βλέπουμε ότι ο ιστορικός παρουσιάζει μια εικόνα του κόσμου, στην οποία οι γυναίκες κατέχουν κεντρική θέση, και ότι αναγνωρίζει τις γυναίκες ως σημαντικά δρώντα πρόσωπα. Ωστόσο, η περίοπτη θέση των γυναικών στον Ηρόδοτο, δεν συμβαδίζει με τη θέση τους στην ελληνική κοινωνία της εποχής, και ο ρόλος που επιτελούν στις *Ιστορίες* δεν μπορεί να περιγραφεί με μια ενιαία διατύπωση.

¹⁶ Βλ. Νικολετσέα, (2018), 107-109.

¹⁷ Βλ. R. Bichler-R. Rollinger, *Ηρόδοτος, Εισαγωγή στο έργο του*, σσ. 152-153, 156-157.

Η προγενέστερη παράδοση που θεωρούσε τη γυναικεία παρουσία στις *Ιστορίες* απλώς ως αποτέλεσμα της τάσης του ιστορικού να παρεμβάλλει ανεκδοτολογικό υλικό μέσα στην ιστορική αφήγηση, έχει πλέον ξεπεραστεί. Πλέον έχει επικρατήσει η άποψη ότι οι γυναίκες κατέχουν, όπως είπαμε, κεντρικό ρόλο στην αφηγηματική δομή των *Ιστοριών*. Για παράδειγμα, στις παράλληλες ιστορίες του Λυδού βασιλιά Κανδαύλη, που έδειξε τη γυναίκα του γυμνή στον σύμβουλο και μελλοντικό διάδοχό του, τον Γύγη (1.8-13), και του Ξέρξη που ερωτεύτηκε πρώτα τη γυναίκα, και έπειτα την κόρη του αδερφού του, Μασίστη (9.108-13), βλέπουμε την αντίδραση μιας βασίλισσας στην κατακριτέα συμπεριφορά του συζύγου της, που οδηγεί σε διαδοχικά καταστροφικά γεγονότα.¹⁸

Οι γυναικείες μορφές περιγράφονται αδρώς στην αφήγηση, όμως εντυπώνονται στη μνήμη του αναγνώστη, ιδιαίτερα όταν πληρούν τις προδιαγραφές της μυθικής παράδοσης, της οποίας μεγάλοι λάτρεις ήταν οι Έλληνες. Καθόλου τυχαία, λοιπόν, γίνεται ειδική μνεία για τις Αμαζόνες, σε μια παρέκβαση στην εθνογραφία της Σκυθίας (4.110-17). Απεικονίζονται ως ικανότατες πολεμίστριες και ασυμβίβαστες φεμινίστριες, που απαρνούνται τις χαρές του γάμου. Η Τόμυρη των Μασσαγετών, παραλληλίζεται μ' αυτές, όταν δεν αποδέχεται τη δόλια πρόταση γάμου του Κύρου (1.205) και όταν εκδικείται τον νεκρό Κύρο, βυθίζοντας το κεφάλι του μέσα σ' ένα ασκί γεμάτο με το αίμα του (1.214).

Ο ρόλος και η θέση της γυναίκας στον αρχαίο κόσμο, ποικίλλουν και διαφοροποιούνται μέσα στο κείμενο του Ηρόδοτου, ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή. Υπάρχουν περιπτώσεις χωρών όπου παρατηρείται πλήρης, κατά τη γνώμη του ιστορικού, αντιστροφή στους ρόλους των δύο φύλων (2. 35),¹⁹ ή λαών που εφαρμόζουν κοινοκτημοσύνη των γυναικών. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν οι Μασσαγέτες, που παντρεύονται μεν από μία γυναίκα, αλλά στην πραγματικότητα επικρατεί κοινοκτημοσύνη των γυναικών και ελευθερομειξία (1, 216). Σε άλλες φυλές με ασυνήθιστες σεξουαλικές συνήθειες, όπως αυτής των Γινδάνων (4, 176), είχε καθιερωθεί η πολυγαμία των γυναικών. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, στη Λυκία ίσχυε η μητρογραμμικού τύπου καταγωγή και ονοματοθεσία των παιδιών, δηλαδή τα παιδιά λάμβαναν το όνομα της μητέρας και όχι του πατέρα τους (1, 173).

Ο Ηρόδοτος ασχολήθηκε και με ένα άλλο ζήτημα που σχετίζεται με τις γυναίκες, αυτό της «πορνείας των ναών», μιλώντας μας για το έθιμο της ιεράς πορνείας (ιεροδουλίας), της αποτρεπτικής πορνείας, και για την τελετουργία του ιερού γάμου.²⁰

Σε πολλά χωρία των *Ιστοριών* γίνεται αναφορά στις γυναίκες, γεγονός που αποδεικνύει τον ρόλο που διαδραματίζουν στην ιστορική αφήγηση. Δύο μελετητές σημειώνουν 375 αναφορές σε γυναίκες στον Ηρόδοτο, ενώ κάποιος άλλος σημειώνει 381 αναφορές.²¹ Η πιο θετική θεώρηση της ιστορικής σημασίας των

¹⁸ Βλ. J. Blok, «Οι γυναίκες στις *Ιστορίες* του Ηρόδοτου», σσ. 222, 223, 225, 227.

¹⁹ Στην Αίγυπτο, για παράδειγμα, οι γυναίκες πήγαιναν στην αγορά και ασχολούνταν με το εμπόριο, ενώ οι άνδρες παρέμεναν στο σπίτι και ύφαιναν.

²⁰ Βλ. αναλυτικά το ζήτημα: Νικολετσέα, (2018), 49-51.

²¹ Βλ. Κ. Δεληγιώργης, *Έξι γυναίκες που γοήτευαν τον Ηρόδοτο*, σ. 12 και Blok, (2007), 223.

γυναικών μέσα στις *Ιστορίες*, κατηγοριοποιεί τις γυναικείες μορφές σε γυναίκες που δεν δρουν (128 χωρία), αλλά τηρούν παθητική στάση απέναντι στα γεγονότα (π.χ. είναι στείρες, δίνονται σε γάμο, είναι θύματα του πολέμου), σε γυναίκες που δρουν (212 χωρία), είτε συλλογικά, είτε ατομικά, συμπληρώνοντας και αντισταθμίζοντας τις πράξεις των ανδρών τους (οι γυναίκες της Καρίας που παντρεύονται Ίωνες, 1.146· οι γυναίκες της Αττικής που παντρεύονται Λήμνιους, 6.138· οι Σαυρομάτες που ζουν μάλλον σαν τις Αμαζόνες, 4.117). Επόμενη κατηγορία είναι αυτή των γυναικών που δρουν στον δημόσιο τομέα ως άτομα (22 περιπτώσεις), και η τελευταία είναι αυτή των 62 γυναικών που υπηρετούν ως ιέρειες ή εισάγουν θρησκευτικές λατρείες, εκπροσωπώντας τη θείκη τάξη που διέπει το ανθρώπινο γένος.

Είναι αξιοσημείωτο, λοιπόν, ότι οι γυναίκες στον Ηρόδοτο αντιπροσωπεύουν την κοινωνική και θρησκευτική παράδοση, απεικονίζοντάς την στα γεγονότα. Έτσι, με τη δράση τους συνδέουν το παρελθόν με το παρόν, και επιτελούν ιστορικοπολιτικό ρόλο.²²

Εκτός των άλλων, η γυναίκα στις *Ιστορίες* προβάλλει ως φορέας εγγύησης της μεταβίβασης, της νομιμότητας, αλλά και ταυτόχρονα της σταθερότητας της εξουσίας, ειδικά όσον αφορά τα μοναρχικού τύπου πολιτεύματα. Έτσι, για παράδειγμα, ο τύραννος Πεισίστρατος παντρεύεται την κόρη του Μεγακλή (1.60), ο τύραννος Περίανδρος διατηρεί ζωντανή τη μνήμη της νεκρής συζύγου του Μέλισσας (5.92), ο Κύρος γίνεται βασιλιάς με τη βοήθεια της μητέρας του, της πριγκίπισσας Μανδάνης (1.107-8), ο Καμβύσης αποκτά εξουσία στην Αίγυπτο με τη βοήθεια της κόρης του Φαραώ Απρίη (3.1-3) και, από την άλλη, οι Βαβυλώνιοι χάνουν την εξουσία όταν θανατώνονται οι γυναίκες της πόλης τους (3.150). Βασικές, δε, εκπρόσωποι του θηλυκού στοιχείου στον Ηρόδοτο είναι κατά κύριο λόγο η σύζυγος, η αδερφή ή η κόρη του προκατόχου, ενώ άλλες φορές μπορεί να είναι μια θεά (η Αθηνά, παραδείγματος χάριν, που προστατεύει τον Πεισίστρατο στην Παλλήνη, 1.62).

Επιπλέον, οι γυναίκες που προβαίνουν σε θετικές πράξεις, συχνά αντισταθμίζουν ανεύθυνες ενέργειες των ανδρών. Ενδεικτική περίπτωση η υπηρέτρια Κυνώ, που σώζει τον Κύρο από την καταστροφή που σοφίζεται ο παππούς του (1.110-13), και αποτελεί ένα παράδειγμα της συνήθειας του Ηροδότου να αναδεικνύει με έμμεσο τρόπο σημαντικά πρόσωπα και γεγονότα, προβάλλοντας πρόσωπα και γεγονότα ελάχιστον βαρύτητας φαινομενικά. Οι γυναίκες, από την άλλη, που ενεργούν ή που απεικονίζονται αρνητικά, αποτυπώνουν τη σαθρότητα της κοινωνίας της οποίας αποτελούν μέλη (π. χ. η Φερετίμη συνεχίζει τη σειρά από έριδες και φόνους που είχαν γίνει στην Κυρήνη και στη Βάρκη, 4.160-2, 202-5).²³

Αξίζει να αναφέρουμε ότι, παρόλο που στις *Ιστορίες* οι γυναίκες είναι αυτές που προβάλλονται ως υπαίτιες για κάποιο δυσάρεστο γεγονός, ο Ηρόδοτος προφανώς τις θεωρούσε ικανότατες στη λήψη αποφάσεων, καθώς και αξιόπαινες για διάφορες άλλες ιδιότητές τους. Θα πρέπει, επίσης, να σταθούμε σε κάποιες

²² Βλ. Blok, (2007), 223, 230-231.

²³ Βλ. Blok, (2007), 224, 228.

ασυνέπειες μέσα στις *Ιστορίες*, σχετικά με την αναφορά ή όχι των ονομάτων των γυναικών, οι οποίες ασυνέπειες οφείλονται στις πηγές του Ηροδότου, και όχι σε τυχόν αρνητικές ή αντιφεμινιστικές προδιαθέσεις του. Έτσι, λοιπόν, έχουμε μια κατηγορία γυναικών που ξεχωρίζουν σε επεισόδια ήσσονος σημασίας, των οποίων το όνομα δεν μνημονεύεται, όπως η σύζυγος και χήρα του Ινταφέρνη, η βασιλική σύζυγος του Κανδαύλη και αργότερα του Γύγη. Υπάρχουν, όμως, και σπουδαίες γυναικείες φυσιογνωμίες που δεν ξεφεύγουν από την ανωνυμία, όπως η κόρη του Ηγετορίδη από την Κω, που απευθύνθηκε στον Πausανία μετά τη μάχη των Πλαταιών (9. 76), και η σύζυγος του Μασίστη, το αντικείμενο του πόθου του Ξέρξη και θύμα της εκδικητικής μανίας της Άμμηστρης (9. 108). Η κόρη της, εντούτοις, η Αρταΰνη, κατονομάζεται, όπως και η κόρη του Απρίη, η Νίτητις (3.1-3).²⁴

Ένα άλλο θέμα που αφορά τις γυναίκες του Ηροδότου είναι η βαναυσότητα των συνθηκών διαβίωσής τους, λόγω των αρπαγών, των δολοφονιών και των βιασμών που υφίσταντο. Όσον αφορά τις αρπαγές, ο Ηρόδοτος μας παραδίδει ότι γίνονταν αμοιβαίες απαγωγές γυναικών μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων, τις οποίες ο ιστορικός θεωρεί ως κεφαλαιώδεις αιτίες της αντιπαράθεσης ανάμεσα στους δύο κόσμους (1, 1-5). Μάλιστα, ο Ηρόδοτος κάνει κι ένα χιουμοριστικό σχόλιο για την προθυμία των νεαρών γυναικών να απαχθούν, παρουσιάζοντάς το σαν άποψη των Περσών.²⁵ Μια χαρακτηριστική περίπτωση δολοφονίας αποτελεί η δολοφονία της αδελφής και συζύγου του Καμβύση από τον ίδιο (3, 31). Για τους βιασμούς, ο ιστορικός κάνει λόγο για πλήθος περιπτώσεων κατά τις οποίες Πελασγοί βίαζαν νεαρές Αθηναίες (6, 137), ενώ αναφέρεται και στον Μυκερίνο, που βίασε την ίδια του την κόρη, οδηγώντας την έτσι στην αυτοκτονία (2, 131). Ακόμη, ο Ηρόδοτος δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πορνεία, την οποία όχι μόνο δεν καταδικάζει θεωρητικά, αλλά εκτιμά τις επιτυχημένες επαγγελματίες της, όπως τους εργαζομένους οποιουδήποτε άλλου επαγγέλματος (2.134f.). Πάντως, όσον αφορά την κακή σεξουαλική συμπεριφορά, το πιο απεχθές παράδειγμα είναι αυτό του Ξέρξη, σχετικά με τη γυναίκα και την κόρη του Μασίστη (7.114).

Για τον Ηρόδοτο, επίσης, οι γυναίκες είναι εξίσου ικανές με τους άνδρες και για τα καλά, και για τα δεινά. Η ικανότητά τους να εμφορούνται από εκδικητική μανία και σκαιότητα, βρίσκει εφαρμογή και στην περίπτωση της Φερετίμης, όπως θα δούμε παρακάτω (4.202). Όμως, μέσα στις *Ιστορίες* η γυναικεία κατωτερότητα άλλοτε αποκαλύπτεται (π.χ. η παραδοχή της Αρτεμισίας ότι οι άνδρες είναι πολύ πιο δυνατοί, άποψη ελληνικής προέλευσης, 8.68), και άλλοτε αποδεικνύεται μύθος (η αναφήνηση του Ξέρξη στη φαινομενική γενναιότητα της Αρτεμισίας).

Ο Ηρόδοτος θαύμαζε στις γυναίκες την επίδειξη τόλμης (π.χ. Αρτεμισία, Σεμίραμη, Νίτωκρη), αλλά και την ευφυΐα, η οποία χαρακτηρίζει τη Γοργώ, τη σύζυγο του Λεωνίδα, το μόνο άτομο που εμφανίζεται ως αρκετά ευφυές για να λύσει ένα κρυφό μήνυμα (7.239). Η ίδια, σε ηλικία εννέα ετών είχε παρέμβει με θάρρος για να αποτρέψει να διαφθαρεί ο πατέρας της, βασιλιάς Κλεομένης, από τα

²⁴ Βλ. Κ. Η. Waters, *Herodotos the Historian, His Problems, Methods and Originality*, σσ. 128-129.

²⁵ Σ' αυτό το σχόλιο έχει στηριχθεί μια άποψη που υποστηρίζει, λανθασμένα κατά τη γνώμη μου, ότι ο Ηρόδοτος ενέκρινε τους βιασμούς. Βλ. Waters, (1985), 129.

πλούτη του Αρισταγόρα από τη Μίλητο, που ζητούσε βοήθεια για την Ιωνική επανάσταση (5.51). Άλλες Σπαρτιάτισσες βασιλικές σύζυγοι είναι ίσως όμορφες, αλλά μάλλον παθητικές, και δεν επηρεάζουν τη διακυβέρνηση όπως οι ανατολίτισσες βασιλικές σύζυγοι.

Συμπεραίνουμε για τον Ηρόδοτο ότι τείνει να απηχεί, παρά να ενστερνίζεται τις τρέχουσες ελληνικές αντιλήψεις. Επιπλέον, φιλοτεχνεί ένα τελείως διαφορετικό πορτρέτο της γυναίκας, που δεν την απεικονίζει ως αντικείμενο, καθώς παρουσιάζει περιπτώσεις χωρών, στις οποίες άνδρες και γυναίκες μοιράζονταν την εξουσία (4, 26), ή λαούς στους οποίους οι γυναίκες οδηγούσαν πολεμικά άρματα (4, 193), δρώντας τόσο δυναμικά και γενναία όσο και οι άνδρες.²⁶

Διαπιστώσαμε με αυτή την ανάλυση ότι οι γυναίκες κατέχουν εξέχουσα θέση στον ιστορικό κόσμο του Ηροδότου. Συμμετέχουν σε όλες τις δραστηριότητες, κυβερνούν βασιλεία, γεννούν ή ανατρέφουν βασιλικούς γόνους, αποφασίζουν για κρίσιμα ζητήματα, ιδρύουν μαντεία, εκτελούν απλές εργασίες, πέφτουν θύματα του πολέμου, εκδικούνται, συμμετέχουν στις μάχες. Στον πολιτικό και στρατιωτικό τομέα, οι γυναίκες επιτελούν δραστηριότητες σε μικρότερη κλίμακα απ' ό, τι οι άνδρες, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, συντελούν περισσότερο από τους άνδρες, ιδιαίτερα όταν επωμίζονται θρησκευτικά καθήκοντα, ή τη διατήρηση της κοινωνικής σταθερότητας.²⁷

²⁶ Βλ. Ηρόδ., 1, 205-216 και 4, 110-117 και Νικολετσέα, (2018), 51-52.

²⁷ Βλ. Blok, (2007), 222.

4) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΙΣ ΊΣΤΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΗΡΟΔΟΤΟΥ

Οι περισσότερες γυναίκες του βαρβαρικού κόσμου δεν μνημονεύονται στις ιστορικές πηγές. Εντούτοις, κάποιες από αυτές κατάφεραν να ξεχωρίσουν και να ξεφύγουν από την ανωνυμία, και μάλιστα περιορίζοντας ή και αποκτώντας τη δύναμη των ανδρών. Συχνά μέσα στις *Ίστορίες* φαίνεται να κατέχουν έναν ρόλο πολιτικό, δυναμικό ή σταθεροποιητικό, αφού είτε ασκούν οι ίδιες την εξουσία, είτε, λειτουργούν ως εγγυήτριες της σταθερότητας της εξουσίας, και καταφεύγουν συχνά σε τεχνάσματα και δολοπλοκίες.

Ι) ΑΤΟΣΣΑ

Η Άτοσσα, κόρη του Κύρου, σύζυγος του Δαρείου (3.133.1) και μητέρα του Ξέρξη, ανήκει σε αυτή την κατηγορία γυναικών.

Η πρώτη πληροφορία που ο Ηρόδοτος μας δίνει γι' αυτήν είναι ότι βασανιζόταν από έναν όγκο (*φῦμα*) στο στήθος, το οποίο στην αρχή ήταν μικρό (3.133.1), αλλά ύστερα έσπασε κι άρχισε να εξαπλώνεται. Για όσο καιρό ήταν μικρό, η Άτοσσα το έκρυβε και δεν είχε αναφέρει τίποτα σε κανέναν, όμως όταν αυτό μολύνθηκε, κάλεσε τον Δημοκῆδη και του το έδειξε (3.133.1). Εκείνος, της είπε ότι θα την κάνει καλά, ζητώντας της να του κάνει μια χάρη ως αντάλλαγμα, τονίζοντάς της ότι δεν πρόκειται να της ζητήσει κάτι ντροπιαστικό (3.133.2).

Πράγματι, η Άτοσσα αποθεραπύεται χάρη στον Δημοκῆδη, και πραγματοποιεί τη χάρη στον ευεργέτη της, να πείσει τον σύζυγό της Δαρείο (3.134.1) με δόλο και πανουργία να προχωρήσει σε επεκτατικές κινήσεις με πρώτο στόχο την Ελλάδα, προβάλλοντάς του προσχηματικά την επιθυμία της για απόκτηση υπηρετιών από τη Λακωνία, το Άργος, την Αττική και την Κόρινθο, αλλά στην ουσία εκφράζοντας τη βούληση του Δημοκῆδη. Η επιχειρηματολογία της είχε στόχο να κολακεύσει τον Δαρείο με την αναφορά στη νεαρή ηλικία και στην ανδρεία του, και να τον πείσει ταυτόχρονα.

Συγκεκριμένα, του προέβαλε την ανάγκη να αυξήσει την ήδη υπάρχουσα δύναμη και τα έθνη των Περσών όσο είναι νέος, κάνοντας κάτι σπουδαίο, ώστε να καταλάβουν οι Πέρσες ότι τους κυβερνάει ένας άνδρας, και να μην συνωμοτούν εναντίον του (3.134.1-3).

Ο Δαρείος τῆς δηλώνει ότι οι παραινέσεις της απηχούσαν τις σκέψεις του, και τη διαβεβαιώνει ότι δεν θα αργήσει να εκστρατεύσει κατά των Σκυθών (3.134.4). [Ο σύζυγός της την άκουσε και πολύ αργότερα, όταν επέλεξε ως διάδοχό του τον Ξέρξη (7.3.4.), στις επιτυχίες του οποίου έπαιξε επίσης βασικό ρόλο η μητέρα του, Άτοσσα.] Εκείνη του λέει ότι οι Σκύθες είναι εύκολος στόχος γι' αυτόν, και του ζητά ως προσωπική χάρη να εκστρατεύσει εναντίον της Ελλάδας, επειδή τάχα ήθελε υπηρετίες από την Λακωνία, το Άργος, την Αττική και την Κόρινθο

(3.134.5). Ο Δαρείος συμφώνησε, κι έστειλε Πέρσες κατασκόπους στην Ελλάδα, ως προπαρασκευαστικό στάδιο της εκστρατείας (3.134.6).

Με βάση τα παραπάνω, είναι ολοφάνερη η δύναμη, το ανώτερο επίπεδο και η ανδρικού τύπου πολιτική ισχύς της Άτοσσας. Επιπλέον, η περίπτωση της αναδεικνύει τη χρησιμότητα των γυναικείων χαρακτήρων στο ηροδότειο κείμενο, αφού γίνεται φανερό ότι και οι γυναίκες μπορούν να δημιουργούν πολιτικές συγκρούσεις. Τέλος, το σημαντικότερο στοιχείο είναι ότι η μορφή της, ενώ δεν έχει ιστορική βάση, γίνεται ένα εργαλείο στα χέρια του Ηροδότου, στο οποίο αποδίδεται η «αιτία» του πολέμου ανάμεσα στους Πέρσες και τους Έλληνες, την οποία αιτία ο ιστορικός αναζητούσε.²⁸

II) ΦΕΡΕΤΙΜΗ

Η Φερετίμη²⁹, βασίλισσα της Κυρήνης και σύζυγος του βασιλιά Βάπτου Γ' του «χωλού» (4.162.2), συγκαταλέγεται μεταξύ των ισχυρών γυναικών που φτάνουν στο σημείο να γίνουν βίαιες και εκδικητικές μέσα στα όρια του βασιλικού τους οίκου. Ο Ηρόδοτος παραθέτει την ιστορία της με την αφορμή της περιγραφής της εμφύλιας διαμάχης μεταξύ των μελών της δυναστείας των Βαττιάδων και της κυρηναϊκής αριστοκρατίας. Η ίδια σκιαγραφείται ως μια μορφή σκοτεινή και αιμοδιψής, που τελικά τιμωρείται.

Η ιστορία της Φερετίμης συγκεντρώνει ένα συνονθύλευμα τυπικών θεμάτων που εντοπίζονται στο ηροδότειο κείμενο, και αποκαλύπτουν τη βαρβαρικού τύπου κοσμοαντίληψη και δράση που τη χαρακτηρίζουν. Στην περίπτωση της, ενδιαφέρον παρουσιάζει το θέμα της εκδίκησης, που προβάλλει ως κινητήρια δύναμη των εξελίξεων, η ιδέα της σύνδεσης της γυναίκας με την άσκηση της εξουσίας, και το θέμα της ύβρεως, δηλαδή της υπέρβασης των ορίων, που οδηγεί σε καταστρεπτικά αποτελέσματα σε συνδυασμό με τις ακρότητες του χαρακτήρα της βάρβαρης βασίλισσας.³⁰

Η βασίλισσα Φερετίμη αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Κυρήνη και να μεταβεί στη Σαλαμίνα της Κύπρου, όταν ο γιος της και διάδοχος του θρόνου, Αρκεσίλαος Γ', επιχείρησε χωρίς επιτυχία να επαναφέρει την εξουσία της δυναστείας του, επαναστατώντας έναντι στην επικρατούσα ντόπια αριστοκρατία (4.162.2). Στην Κύπρο ζήτησε από τον βασιλιά Ευέλθωνα ένα στρατιωτικό σώμα (4.162.3) που θα βοηθούσε στην αποκατάσταση της βασιλικής εξουσίας στην Κυρήνη, μέσω της αναζωπύρωσης της εμφύλιας έριδας. Όμως ο Ευέλθων της έδινε άλλα δώρα, αλλά όχι εκείνο που η ίδια ζητούσε, κι εκείνη έλεγε κάθε φορά: «Ωραίο είναι κι αυτό, ομορφότερο όμως εκείνο», αναφερόμενη στο εκστρατευτικό σώμα (4.162.4). Ο Ευέλθων δεν πραγματοποίησε το αίτημά της, αντίθετα της προσέφερε

²⁸ Βλ. Δεληγιώργης, (2015), 25-35.

²⁹ Η ηρωίδα δεν ανήκει εξ ολοκλήρου στον κόσμο των βαρβάρων, όπως συμβαίνει και με την Αρτεμισία. Βλ. Νικολετσέα, (2018), 134.

³⁰ Βλ. Νικολετσέα, (2018), 135.

ως τελευταίο δώρο μια χρυσή ρόκα, αδράχτι και μαλλί (4.162.5), αντιμετωπίζοντάς την ως μια απλή εκπρόσωπο του γυναικείου φύλου, και λέγοντάς της ότι τέτοια δώρα δίνουν στις γυναίκες, κι όχι στρατεύματα.

Για όσο ο Αρκεσίλαος έμενε στη Βάρκη, η Φερετίμη κρατούσε όλα τα αξιώματά του στην Κυρήνη, ενώ παρευρισκόταν και στις συνεδριάσεις της βουλής (4.165.1). Όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του γιου της στη Βάρκη (4.164.4), έσπευσε στην Αίγυπτο (4.165.2) για να ικετεύσει τον Αρυνάνδη να της δώσει τον στρατό που δεν της πρόσφερε ο Ευέλθων, ισχυριζόμενη αναγκαστικά ψευδώς ότι σκότωσαν τον γιο της για τα φιλοπερσικά του αισθήματα (4.165.3). Μόνο που αυτή τη φορά ο στρατός δεν θα χρησιμεύσει στην αποκατάσταση της εξουσίας του οίκου της, αλλά στο να πάρει εκδίκηση από τους δολοφόνους του Αρκεσιλάου. Ο κυβερνήτης της Αιγύπτου τελικά πείθεται και πραγματοποιεί το αίτημά της (4.167.1), δίνοντάς της όλη τη στρατιωτική δύναμη της Αιγύπτου, το πεζικό και το ναυτικό. Η Κυρηναία βασίλισσα τιμώρησε με βασανιστικό και επώδυνο θάνατο τους δολοφόνους του γιου της που υπήρξαν υπήκοοί της, και ακρωτηριάζει τις γυναίκες τους (4.202.1-2). Συγκεκριμένα, τους Βαρκαίους που πρωτοστάτησαν στο φόνο, όταν οι Πέρσες τους παρέδωσαν στα χέρια της, τους παλούκωσε στο τείχος κι έκοψε τα στήθη των γυναικών τους και τα έβαλε κι αυτά να κρέμονται στο τείχος. Τους υπόλοιπους Βαρκαίους, διέταξε να τους πάρουν οι Πέρσες ως λάφυρα πολέμου, εκτός από εκείνους που ανήκαν στην οικογένεια του Βάττου και δεν αναμείχθηκαν στο φόνο, στους οποίους μάλιστα άφησε τη διακυβέρνηση της πόλης (4.202.2).

Η Φερετίμη δεν παρέμεινε στην Κυρήνη, αλλά επέστρεψε στην Αίγυπτο, όπου και πέθανε με έναν θλιβερό, αισχρό και επώδυνο τρόπο³¹ (4.205). Την έφαγαν ζωντανή τα σκουλήκια που είχε μέσα στις σάρκες της. Μάλιστα, κατά τον Ηρόδοτο, αυτή της η τιμωρία υπήρξε θεϊκή παρέμβαση για την ύβρη και το έγκλημα που διέπραξε (4.205).

Αυτή ήταν η Φερετίμη, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ανθρώπου που έζησε έναν ταραχώδη και περιπετειώδη βίο, γεμάτο διακυμάνσεις, και εναλλαγές από τη θέση ισχύος, σε απώλεια προνομίων και αγαπημένου προσώπου.

III) ΤΟΜΥΡΗ

Ο ιστορικός ανέδειξε και τις βάρβαρες βασίλισσες – πολεμίστριες, οι οποίες χάρη στην ισχύ και την ανεξαρτησία τους έγιναν αποδέκτες θαυμασμού και φόβου. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και η φιγούρα της Τόμυρης των Μασσαγетών, στο τέλος του πρώτου βιβλίου της *Ιστορίας*, η οποία έγινε γνωστή για την καθοριστική ανάμειξή της στον θάνατο του Κύρου.

³¹ Πληροφορούμαστε ότι η *φθειρίασις* είναι μια μορφή ψώρας, μια μόλυνση που οφείλεται στις κάμπιες των ακάρεων και προκαλεί τη σταδιακή αποσύνθεση του σώματος, όσο ο άνθρωπος είναι ζωντανός. Βλ. Δεληγιώργης, (2015), 202 και Νικολετσέα, (2018), 140.

Η Τόμυρη έγινε βασίλισσα μετά τον θάνατο του συζύγου της (1.205.1). Σ' αυτή λοιπόν έστειλε ανθρώπους του ο Κύρος και τη ζήτησε σε γάμο, λέγοντας τάχα πως τη θέλει για γυναίκα του. Όμως η Τόμυρη, κατάλαβε το δόλιο σχέδιό του³², ότι δηλαδή αυτός επιθυμούσε τη βασιλεία των Μασσαγετών, και όχι την ίδια, και του αρνήθηκε να παρουσιαστεί μπροστά της (1.205.1). Η απόρριψη της πρότασης του Κύρου, οδήγησε σε πολεμική σύρραξη των δύο ηγετών, με την έναρξη της περσικής εκστρατείας εναντίον των Μασσαγετών. Έτσι, ο Κύρος προχώρησε προς τον ποταμό Αράξη, ρίχνοντας γεφύρια για να περάσει ο στρατός του το ποτάμι, και χτίζοντας πύργους πάνω στα πλοία που χρησίμευαν για το πέρασμα του ποταμού (1.205.2).

Η Τόμυρη του έστειλε κήρυκα για να του διαμηνύσει να σταματήσει τις πράξεις του, γιατί δεν θα του έβγαιναν σε καλό, και να μείνει βασιλιάς μόνο στους δικούς του (1.206.1). Ακόμη, του εξέφρασε με αποφασιστικότητα τη βεβαιότητά της ότι ο ίδιος δεν θα έκανε πίσω (1.206.2). Στον Κύρο, ύστερα από συμβούλιο που συγκάλεσε, του εισηγήθηκαν να δεχτεί την Τόμυρη και τον στρατό της στη χώρα του (1.206.3). Ο Κύρος, όμως, προτίμησε να ακούσει τη γνώμη του Κροΐσου. Ειδοποίησε λοιπόν την Τόμυρη να τραβηχτεί προς τα πίσω, γιατί σχεδίαζε να περάσει το ποτάμι, κι έτσι να αναμετρηθεί μαζί της. Εκείνη αποτραβήχτηκε, όπως εξάλλου είχε υποσχεθεί από την αρχή (1.208.1 και 1.206.2-3), και ο Κύρος άρχισε να περνά τον ποταμό (1.208.1).

Όταν ο γιος της, ο Σπαργαπίσης, αιχμαλωτίζεται από τους Πέρσες (1.211.3), η ίδια έστειλε στον Κύρο έναν κήρυκα για να τον προειδοποιήσει να μην περηφανευτεί γι' αυτό του το κατόρθωμα, καθώς δεν το πέτυχε χάρη στη δύναμή του, αλλά επειδή ο γιος της και οι σύντροφοί του ήταν μεθυσμένοι. Έπειτα, τον συμβουλεύει να της δώσει πίσω το γιο της, και να φύγει χωρίς να πάθει τίποτα, αλλιώς ορκίζεται στον Ήλιο, τον κύριο των Μασσαγετών, ότι αυτόν που είναι αχόρταγος για αίμα, εκείνη θα τον χορτάσει. (1.212.1-3).

Ο Κύρος δεν έδωσε καμιά σημασία στα λόγια της. Όσο για το γιο της βασίλισσας Τόμυρης, τον Σπαργαπίση, μόλις συνήλθε από το κρασί και κατάλαβε τη συμφορά που είχε πάθει, ικέτευε τον Κύρο να του λύσει τα δεσμά. Ο Κύρος τον έλυσε, όμως όταν έμειναν τα χέρια του λεύτερα, ο Σπαργαπίσης αυτοκτόνησε (1.213.1), αυτοτιμωρούμενος για το κακό που προκάλεσε στον λαό του, με αποτέλεσμα την φονική επίθεση εναντίον των Περσών και του Κύρου, ως αντίδραση της μητέρας του. Η Τόμυρη, δηλαδή, συγκέντρωσε όλη της τη στρατιωτική δύναμη και αναμετρήθηκε με τον Κύρο, σε μια μάχη που ο Ηρόδοτος πιστεύει πως στάθηκε η πιο σκληρή από όσες μάχες έγιναν μεταξύ βαρβάρων (1.214.1-2).

Τελικά οι Μασσαγέτες της Τόμυρης επικρατούν, ενώ στο πεδίο της μάχης αφανίζεται το μεγαλύτερο μέρος του περσικού στρατού, και το σπουδαιότερο: σκοτώνεται ο ίδιος ο Κύρος (1.214.3) Η Τόμυρη τότε, έχοντας γεμίσει έναν ασκό με

³² Ο Ηρόδοτος την προβάλλει ως μια ευφυή βασίλισσα, που είχε το χάρισμα της πρόνοιας και την ικανότητα να αντιλαμβάνεται τις αληθινές προθέσεις του αντιπάλου της, μεταμφιεσμένου σε εν δυνάμει σύζυγο. Βλ. Νικολετσέα, (2018), 128.

αίμα ανθρώπινο, έψαχνε ανάμεσα στους νεκρούς των Περσών το πτώμα του Κύρου, κι όταν το βρήκε, του βύθισε το κεφάλι μέσα στον ασκό. Έπειτα, του απευθύνθηκε με άγρια ειρωνεία λέγοντάς του: «Εσύ με αφάνισες εμένα, κι ας ζω κι ας σε έχω νικήσει στη μάχη, αφού έπιασες με απάτη το γιο μου· εσένα λοιπόν κι εγώ με τη σειρά μου, σύμφωνα με τις απειλές μου, θα σε χορτάσω με αίμα» (1.214.4-5). Στο τέλος, λοιπόν, βλέπουμε ότι τήρησε τις απειλές που είχε προηγουμένως εκστομίσει, και επέδειξε τα ανδρικά χαρακτηριστικά της, την ειλικρίνεια, την ευθύτητα, αλλά και την αγριότητα και την κτηνωδία.

Είδαμε λοιπόν, πώς η Τόμυρη εξελίχθηκε σε μια εξαιρετικά ικανή ηγέτιδα, που ασκούσε την εξουσία της μέσα στο πεδίο της έννοιας της τιμής. Ήταν δυναμική, ευφυής, αποφασιστική, με έντονο το συναίσθημα αγάπης για τον γιο και τον λαό της, αλλά και μια πρωτόγονη και εκδικητική ύπαρξη.

IV) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΟΥ ΚΑΝΔΑΥΛΗ

Από τις πιο χαρακτηριστικές γυναικείες φυσιογνωμίες που διαβιβάζουν την εξουσία μέσα στις *Ιστορίες*, είναι η γυναίκα του Κανδαύλη (1, 8-12),³³ ίσως η μοναδική διάσημη γυναίκα στην *Ιστορία* που δρα και συστήνεται μπροστά μας ενώ ακόμα απουσιάζει. Η σχέση αυτής της βασίλισσας με την εξουσία, είναι το πιο αξιοσημείωτο στοιχείο στην περιγραφή που κάνει ο Ηρόδοτος για την ίδια. Η συγκεκριμένη νουβέλα εξηγεί τον τρόπο που οι Μερμνάδες κατέκτησαν την εξουσία στη Λυδία.

Ο Κανδαύλης ήταν ερωτευμένος με τη γυναίκα του, πίστευε πως είναι πολύ πιο όμορφη από όλες τις άλλες, και την παίνευε στον έμπιστό του, Γύγη. Μετά από λίγο καιρό (γιατί, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο ήταν γραμμένο του Κανδαύλη να κακοπάθει) ο Κανδαύλης είπε μια μέρα του Γύγη ότι δεν νομίζει πως πείθεται από όσα του έλεγε για την ομορφιά της γυναίκας του, καθώς «στα αυτιά οι άνθρωποι πιστεύουν λιγότερο από ό, τι στα μάτια», και του ζήτησε να την δει γυμνή (1.8.1-3). Ο Γύγης όμως αντέδρασε και προσπάθησε να το αποφύγει, φοβούμενος μήπως τον βρει κάποιο κακό, γιατί δεν ήταν σωστό να δει κάποιος άλλος μια γυναίκα γυμνή, εκτός από τον άνδρα της, και του είπε να μην του ζητά ανάρμοστα πράγματα. Όμως ο Κανδαύλης επέμεινε και τον ενθάρρυνε, και του έδωσε οδηγίες για το πώς θα μπει μέσα στην κρεβατοκάμαρα και θα μπορέσει να τη θαυμάσει, χωρίς εκείνη να τον αντιληφθεί(1.9.1-3).

Ο Γύγης λοιπόν, μια και δε γινόταν να το αποφύγει, δέχτηκε. Και ο Κανδαύλης, όταν είδε πως ήταν ώρα για ύπνο, έμπασε το Γύγη στο δωμάτιο, και ύστερα αμέσως παρουσιάστηκε και η γυναίκα του. Την ώρα που μπήκε κι απόθετε τα ρούχα της, ο Γύγης τη θαύμαζε. Μόλις ωστόσο βρέθηκε πίσω από την πλάτη της, καθώς προχωρούσε η γυναίκα στο κρεβάτι, γλίστρησε να βγει έξω. Μα η γυναίκα τον είδε καλά την ώρα που ξεγλιστρούσε, και κατάλαβε τι της είχε κάνει ο άνδρας της, όμως

³³ Το όνομά της, Τυδώ, δεν αναφέρεται πουθενά από τον ιστορικό. Ο Ηρόδοτος αναφέρεται σ' αυτήν με το ουσιαστικό *γυνή*. Βλ. Νικολετσέα, (2018), 111.

ούτε φώναζε από ντροπή, ούτε έδειξε πως το κατάλαβε, έχοντας στο νου της να εκδικηθεί τον Κανδαύλη. Γιατί στους Λυδούς, όπως επίσης και στους άλλους βαρβάρους, είναι μεγάλη ντροπή ακόμη και έναν άντρα να τον δουν γυμνό (1.101-3).

Χωρίς λοιπόν η βασίλισσα να δείξει το παραμικρό, κράτησε την ψυχραιμία της. Όμως όταν ξημέρωσε, ζήτησε τη συμπαράσταση των πολύ πιστών της υπηρετών, και έστειλε να φωνάξουν το Γύγη. Και αυτός δίχως να του περάσει από το μυαλό ότι η βασίλισσα γνώριζε τα τεκταινόμενα, πήγε. Η γυναίκα του έθεσε το δίλημμα να σκοτώσει τον Κανδαύλη και να κερδίσει εκείνη και τη βασιλεία των Λυδών, ή να χάσει ο ίδιος αμέσως τη ζωή του. Ο Γύγης στην αρχή τα έχασε με τα λόγια της, ύστερα την παρακαλούσε να μην τον φέρει στην ανάγκη να διαλέξει. Όμως δεν την έπεισε, κι έτσι διάλεξε να ζήσει ο ίδιος. Η γυναίκα του Κανδαύλη τότε του υπέδειξε τον τρόπο που θα του επιτεθούν, πάνω στον ύπνο. Έτσι, όταν νύχτωσε, ο Γύγης ακολούθησε στον κοιτώνα τη γυναίκα και κείνη του έδωσε ένα μαχαίρι και τον έκρυψε πίσω από το ίδιο θυρόφυλλο, και την ώρα που ο Κανδαύλης κοιμόταν, βγήκε πίσω από την πόρτα και τον σκότωσε, κερδίζοντας και τη γυναίκα του και τη βασιλεία του (1.11.1-1.12.2).

Η ανάγκη της βασίλισσας, λοιπόν, για εκδίκηση την μεταβάλλει από παθητικό πλάσμα που την προσδιορίζει μόνο η ομορφιά της, σε μια αποφασιστική, κυρίαρχη και δυναμική προσωπικότητα, σε μια «πληθωρική άνασσα». Ο Κανδαύλης τιμωρήθηκε την επόμενη μέρα, στο ίδιο σημείο και με τον ίδιο ύπουλο τρόπο που είχε ο ίδιος επιλέξει για να σπλώσει την αξιοπρέπεια της συζύγου του. Έπειτα πέθανε αιφνίδια πάνω στο κρεβάτι του χωρίς δυνατότητα αυτοπροστασίας, όπως ακριβώς απροστάτευτη ήταν και η γυναίκα του μπροστά στα μάτια του Γύγη.

Η περίπτωση της γυναίκας του Κανδαύλη είναι χαρακτηριστική για τα μοτίβα που συγκεντρώνει και που απαντούν σε παρόμοιες περιπτώσεις, με βασικότερο αυτό της εξαιρετικής, έως και υπερφυσικής στην προκειμένη περίπτωση ομορφιάς. Άλλο μοτίβο σχετίζεται με το θέμα του όντος που ξεπερνά τα συνηθισμένα ανθρώπινα μέτρα, και μπορεί να οδηγήσει σε καταστροφικά γεγονότα. Ένα εξίσου σημαντικό μοτίβο είναι η πλήρης επίγνωση του δεσμού που συνδέει ένα άτομο με την εξουσία. Και η γυναίκα του Κανδαύλη γνωρίζει ότι παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη διαδικασία μεταβίβασης της εξουσίας, αφού μέσω της ίδιας, που εγγυάται τον θρόνο και την επιτυχημένη άσκηση της εξουσίας, ο Κανδαύλης γίνεται ο τελευταίος των Ηρακλειδών, χάνοντας βίαια το αξίωμά του και τη ζωή του από τον άλλοτε πιστό του φίλο, Γύγη, ιδρυτή της δυναστείας των Μερμναδών. Το τελευταίο μοτίβο είναι αυτό της σεξουαλικής ένωσης, μέσω της οποίας η Τυδώ νομιμοποιεί και εξασφαλίζει την βασιλεία του Γύγη.³⁴

³⁴ Βλ. Νικολετσέα, (2018), 112-113.

V) ΑΜΗΣΤΡΗ

Στο τέταρτο βιβλίο της *Ιστορίας*, βρίσκουμε τη νουβέλα του ηττημένου Ξέρξη και της γυναίκας του αδελφού του, του Μασίστη. Ο Ξέρξης ερωτεύεται στις Σάρδεις τη γυναίκα του Μασίστη, όμως χωρίς να έχει ανταπόκριση. Ωστόσο, ο Ξέρξης όχι μόνο δεν αποθαρρύνθηκε, αλλά κανόνισε τον γάμο του γιου του, του Δαρείου, με την κόρη της γυναίκας του Μασίστη, την Αρταύνη, σε μια ακόμα προσπάθειά του να έρθει πιο κοντά με τη γυναίκα του Μασίστη (9.108.1).

Στη συνέχεια, το ερωτικό ενδιαφέρον του βασιλιά μετατοπίζεται προς την νύφη του, Αρταύνη (9.108.2), αφού μετά τον αρραβώνα έφυγε για τα Σούσα, και του πέρασε ο προηγούμενός του έρωτας. Έφερε στο παλάτι τη γυναίκα που προοριζόταν για το γιο του, τον Δαρείο, εκείνη του δόθηκε, κι αυτή τη φορά ο καινούργιος του έρωτας καρποφόρησε (9.108.2). Δεν θα μπορούσε φυσικά, όμως, να κρατήσει ένα τέτοιο μυστικό από τη γυναίκα του, Άμηστρη.

Με τον καιρό τα πάντα μαθεύτηκαν. Η Άμηστρη, η γυναίκα του Ξέρξη, έβγαλε από τον αργαλειό ένα μεγάλο πανωφόρι, πολύχρωμο κι εντυπωσιακό και το έδωσε στον Ξέρξη. Κι αυτός χάρηκε, το φόρεσε και ύστερα πήγε στην Αρταύνη, προτρέποντάς την να του ζητήσει όποιο δώρο θέλει για τις στιγμές που του χάρισε. Κι εκείνη, που σύμφωνα με τη γνώμη του Ηροδότου «ήταν να τη βρουν συμφορές κι αυτήν κι όλο το σπιτικό της», ζήτησε με θράσος το πανωφόρι. Ο Ξέρξης προσπάθησε να αποφύγει με κάθε τρόπο να της το δώσει, επειδή φοβόταν την Άμηστρη, μήπως εντείνει τις ήδη υπάρχουσες υποψίες της, και αποκαλυφθεί η κρυφή ζωή του. Της αντιπρότεινε πολιτείες, χρυσάφι και στρατό, που μονάχα αυτή θα είχε στις διαταγές της, όμως δεν την έπεισε και στο τέλος της έδωσε το πανωφόρι. Εκείνη, καταχαρούμενη με το δώρο, το φορούσε και καμάρωνε (9.101.1-3).

Η Άμηστρη έμαθε πως εκείνη έχει το πανωφόρι, και δεν ένιωσε μίσος γι' αυτήν, αλλά πιστεύοντας πως η μητέρα της έχει το φταίξιμο και βρίσκεται πίσω απ' αυτά, σχεδίαζε να εξοντώσει τη γυναίκα του Μασίστη. Παραφύλαξε λοιπόν την ημέρα που ο άντρας της, ο Ξέρξης, παρέθετε βασιλικό δείπνο στα γενέθλια του, και ζήτησε από τον Ξέρξη να της κάνει δώρο τη γυναίκα του Μασίστη. Αυτός το βρήκε ανήκουστο, άδικο κι απάνθρωπο, και κατάλαβε το λόγο για τον οποίο την ήθελε η Άμηστρη (9.110.1-3). Στο τέλος όμως, καθώς εκείνη επέμενε στο αίτημά της και τα χέρια του Ξέρξη ήταν δεμένα απ' το έθιμο της ικανοποίησης του αιτήματος της ημέρας των γενεθλίων, με βαριά καρδιά δέχτηκε και έδωσε στην Άμηστρη το ελεύθερο να κάνει ό,τι θέλει, ενώ ταυτόχρονα έστειλε και κάλεσε τον αδερφό του να παρατήσει τη γυναίκα του γιατί ο ίδιος δεν την εγκρίνει, και να του δώσει την κόρη του ως γυναίκα. Ο Μασίστης αρνήθηκε, και ο Ξέρξης έξω φρενών του είπε ότι δεν θα του δώσει καμία γυναίκα, για να μάθει να δέχεται τα δώρα που του δίνουν (9.111.1-5).

Και ενώ ο Ξέρξης συνομιλούσε με τον αδερφό του, η Άμηστρη έστειλε και κάλεσε τους σωματοφύλακες του Ξέρξη και κατακρεούργησε τη γυναίκα του Μασίστη. Έκοψε τα στήθη της και τα πέταξε στα σκυλιά, έκοψε και τη μύτη, τα

αφτιά, τα χείλη και τη γλώσσα της, κι ύστερα την έστειλε στο σπίτι της κατακρεουργημένη (9.112), εξοντώνοντας μια σημαντική απειλή για την κυριαρχική θέση της.

Σε όσα αναφέραμε προηγουμένως, δίνεται η εντύπωση ότι η Άμηση είναι παντού, και ξεχωρίζει από όλες τις άλλες γυναικείες φιγούρες της ηροδότειας νουβέλας, ενώ αναλαμβάνει δράση μόνο όταν νιώσει απειλή, όταν απειλείται η ισχύς της, ενεργώντας με γνώμονα την εξασφάλιση της ευημερίας και της συνέχειας του οίκου της, όπως θα έκανε κάθε γυναικείο μέλος της περσικής αυλής.

VI) ΜΑΝΔΑΝΗ

Το όνομα της Μανδάνης, κόρης του Αστυάγη (1.107.1), γυναίκας του Καμβύση (1.107.2) και μητέρας του Κύρου (1.113.3), αναφέρεται σε δύο κεφάλαια του πρώτου βιβλίου (1, 107-108).³⁵ Πρόκειται για μια σπουδαία γυναικεία φυσιογνωμία, η οποία διαβιβάζει και νομιμοποιεί τη βασιλική εξουσία.

Μέσα στο ηροδότειο κείμενο, γίνεται λόγος για δύο όνειρα σεξουαλικού περιεχομένου που είχε δει ο πατέρας της, τα οποία τονίζουν δύο βασικές πτυχές της θηλυκότητας της Μανδάνης, τη σεξουαλικότητα και τη γονιμότητα. Αυτά τα δύο βασικά της χαρακτηριστικά, εντοπίζονται σε πολλές γυναίκες που λειτουργούν ως φορείς μεταβίβασης της εξουσίας.

Στο πρώτο όνειρο, ο Αστυάγης είδε πως η κόρη του ούρησε τόσο πολύ, ώστε γέμισε και την πόλη τους, αλλά πλημμύρισε και ολόκληρη την Ασία. Το όνειρό του αυτό το εμπιστεύτηκε σε ονειροκρίτες μάγους, και φοβήθηκε, όταν έμαθε τι ακριβώς σήμαινε (1.107.1). Ύστερα, όταν πια η Μανδάνη έγινε κορίτσι της παντρειάς, δεν την έδωσε ως γυναίκα σε κανέναν από τους Μήδους της τάξης του, επειδή φοβόταν το όνειρο, αλλά σε κάποιον Πέρση, τον Καμβύση, που ρώτησε και έμαθε πως είναι από καλό σπίτι, ήσυχος άνθρωπος, και κατώτερος από έναν Μήδο δεύτερης σειράς (1.107.2).

Το δεύτερο όνειρο το είδε ο Αστυάγης κατά τον πρώτο χρόνο του γάμου του Καμβύση και της Μανδάνης. Του φάνηκε ότι από τα απόκρυφα μέρη του σώματος της κόρης του φύτρωσε ένα κλήμα, κι αυτό το κλήμα άπλωσε πάνω σε όλη την Ασία (1.108.1). Αφού εμπιστεύθηκε το όνειρο αυτό στους ονειροκρίτες, εκείνοι του εξήγησαν ότι ο γιος της κόρης του, έμελλε να βασιλεύσει στη θέση του. Έτσι, έστειλε κι έφερε από την Περσία την κόρη του που ήταν ετοιμόγεννη, και τη φρουρούσε σκοπεύοντας να σκοτώσει το παιδί που θα γεννούσε (1.108.2). Μόλις γεννήθηκε ο Κύρος, ο Αστυάγης φώναξε τον έμπιστό του Άρπαγο, που του ανέθετε όλες του τις υποθέσεις και του ζήτησε να πάρει το αγόρι της Μανδάνης, να το πάει στο σπίτι του, να το σκοτώσει και ύστερα να το θάψει όπως θέλει, προειδοποιώντας τον να μην το αμελήσει, ούτε να προσπαθήσει να τον ξεγελάσει (1.108.3-4). Ο Άρπαγος τελικά τον παράκουσε, κι έτσι ο Κύρος έζησε κι αργότερα έγινε ο ιδρυτής της Περσικής αυτοκρατορίας.

³⁵ Βλ. Ηρόδ., 1, 107-108.

Η Μανδάνη, λοιπόν, χωρίς να δρα με τους ίδιους τρόπους με τις άλλες γυναίκες που περιγράφει ο Ηρόδοτος, απλά γεννώντας τον Κύρο, λειτουργεί ως ένα σύμβολο μεταβίβασης της εξουσίας, μέσα σε μια κοινωνία σχεδόν εξ ολοκλήρου ανδροκρατική. Στην προκειμένη περίπτωση, αποδέκτης της αυτής της μεταβίβασης είναι ο γιος της, Κύρος, η εξουσία του οποίου θα στηριχθεί στη διαμεσολάβηση της μητέρας του. Και παρόλο που ο πατέρας του, Καμβύσης, ήταν πολύ κατώτερος κοινωνικά από τη μητέρα του, Μανδάνη, ο Κύρος θα ενταχθεί στην κοινωνική σειρά της, και θα απολαύσει των προνομίων που πηγάζουν από αυτή. Έτσι, επιβεβαιώνεται η ύπαρξη μιας ανάμνησης μητρογραμμικού τύπου διαδοχής, η οποία εγγυάται τη σταθερότητα της εξουσίας που θα αποκτήσει και θα ασκήσει ο Κύρος μέσω της μητέρας του.

VII) ΟΙ ΒΑΒΥΛΩΝΙΕΣ ΣΕΜΙΡΑΜΗ ΚΑΙ ΝΙΤΩΚΡΗ

Μεταξύ των βασιλιάδων της Βαβυλώνας, που κόσμησαν τα τείχη και τα ιερά της ξεχώριζαν δύο γυναίκες. Η πρώτη βασίλισσα, που τη χωρίζουν από τη δεύτερη πέντε γενιές, λεγόταν Σεμίραμη, και έχτισε τα αναχώματα της πεδιάδας (κίνηση αξιοθαύμαστη κατά τον Ηρόδοτο), γιατί προηγουμένως ο ποταμός συχνά μετέβαλλε την πεδιάδα σε θάλασσα (1.184.1).

Η δεύτερη στη σειρά βασίλισσα, η Νίτωκρη, στάθηκε πιο συνετή από την προηγούμενη βασίλισσα, γιατί βλέποντας τους Μήδους να αποκτούν όλο και μεγαλύτερη δύναμη, και να έχουν κυριεύσει κι άλλες πόλεις, πήρε όσο μπορούσε πιο πολλά μέτρα για να φυλάξει τη χώρα της (1.185.1). Πρώτα άρχισε με τον Ευφράτη ποταμό, που χώριζε την πόλη στα δύο. Με τα κανάλια που έσκαψε, άλλαξε την κοίτη του ποταμού, με αποτέλεσμα να μπεινοβγαίνει τρεις φορές σε μια κωμόπολη των Ασσυρίων, την Αρδέρικκα (1.185.2). Έφτιαξε ακόμη ανάχωμα στις δύο όχθες του ποταμού, αξιοθαύμαστο για το ύψος και για το μέγεθός του (1.185.3).

Πολύ ψηλότερα από τη Βαβυλώνα, έσκαψε πλάι στον ποταμό ένα όρυγμα με περίμετρο τετρακοσίων είκοσι σταδίων για να το κάνει λίμνη, προχωρώντας σε βάθος το σκάψιμο για να βρει νερό. Το χώμα που έβγαζε από την ανασκαφή αυτού του έργου, το έχυνε στις όχθες του ποταμού (1.185.4). Όταν το σκάψιμο τέλειωσε, είπε να κουβαλήσουν πέτρες και να φτιάξουν περιμετρικά έναν περίβολο, που να συγκρατεί τις όχθες της λίμνης (1.185.5). Τα δύο αυτά έργα τα έφτιαξε για να ελαττωθεί η ταχύτητα που είχε το ρεύμα του ποταμού, για να κάνει περίπλοκο το ταξίδι στο ποτάμι με προορισμό τη Βαβυλώνα, και για να απαιτείται, ύστερα από το ταξίδι στο ποτάμι, μακρά πεζοπορία μέχρι να παρακάμψει κανείς τη λίμνη (1.185.6). Τα έργα αυτά τα έκανε η Νίτωκρη στα μέρη της χώρας, όπου βρίσκονταν τα περάσματα κι ο πιο σύντομος δρόμος για να μπει κάποιος από τη Μηδία, για να μην μπορούν να μπαίνουν στη χώρα της οι Μήδοι και να κατασκοπεύουν (1.185.7).

Μ' αυτά τα έργα εκσκαφής, κατάφερε να δημιουργήσει μια γραμμή άμυνας. Η πόλη πλέον ήταν χωρισμένη σε δυο τμήματα κι ο ποταμός έτρεχε στη μέση. Επειδή, όμως, όποιος ήθελε να περάσει από το ένα τμήμα στο άλλο, έπρεπε να

χρησιμοποιήσει πλοίο, (πράγμα ενοχλητικό κατά τη γνώμη του Ηροδότου), η Νίτωκρη κατά τον ίδιο χρόνο που έσκαψε το όρυγμα για τη λίμνη, για να τη θυμάται ο κόσμος (1.186.1), διέταξε να κόψουν ογκώδεις πέτρες, με τις οποίες έστρεψε όλο το ρεύμα του ποταμού στο όρυγμα που είχε ανοίξει. Επίσης, έντυσε με ψημένα πλιθιά τις όχθες του ποταμού σ' όλο το μήκος που αυτός περνούσε μέσα από την πόλη, και ύψωσε και τα μέρη που οδηγούσαν προς το ποτάμι. Παράλληλα, στη μέση περίπου της πόλης, έχτισε το σκελετό μιας γέφυρας, δένοντας τις πέτρες με σίδηρο και με μολύβι (1.186.2). Όταν ξημέρωνε, άπλωναν επάνω ξύλα τετράγωνα, και μπορούσαν να περνούν οι Βαβυλώνιοι. Τη νύχτα αυτά τα ξύλα τα σήκωναν για να μην πηγαينوέρχονται οι άνθρωποι και κλέβουν ο ένας τον άλλο (1.186.3). Κι όταν το όρυγμα με το νερό του ποταμού έγινε λίμνη και τα έργα με τη γέφυρα είχαν τελειώσει, η Νίτωκρη ξανάφερε τον ποταμό Ευφράτη στην παλιά του κοίτη. Έτσι, και η λίμνη έμοιαζε να έχει κατασκευαστεί στην ώρα της, και η γέφυρα εξυπηρετούσε τους κατοίκους (1.186.4).

Η ίδια σοφίστηκε και κάτι ακόμη: πάνω από την πιο πολυσύχναστη πύλη της πόλης, ετοίμασε έναν τάφο για τον εαυτό της και σκάλισε πάνω την εξής επιγραφή: «Αν κάποιος από τους διαδόχους μου, που θα βασιλεύσουν ύστερα από εμένα στη Βαβυλώνα, βρεθεί να έχει ανάγκη από χρήματα, ανοίγοντας τον τάφο ας πάρει όσα χρήματα θέλει. Αν όμως να τον ανοίξει για οποιονδήποτε άλλο λόγο, κι όχι επειδή πράγματι έχει ανάγκη, δεν θα του βγει σε καλό» (1.187.1-2). Αυτόν τον τάφο δεν τον άγγιξε κανείς, ώσπου η βασιλεία πέρασε στα χέρια του Δαρείου. Μα του Δαρείου του φαινόταν ανήκουστο να μην μπορεί να χρησιμοποιήσει αυτή την πύλη, αν και δεν υπήρχε ανάγκη χρημάτων, και η επιγραφή το απαγόρευε. Όταν στο τέλος άνοιξε τον τάφο, από λεφτά δεν βρήκε τίποτε, βρήκε όμως μέσα το πτώμα και μια επιγραφή που έλεγε: «Αν δεν ήσουν άπληστος για χρήματα και δεν αγαπούσες το άνομο κέρδος, δεν θα έφτανες να ανοίξεις τάφους νεκρών» (1.187.3-5).

Όσον αφορά τη Νίτωκρη, είδαμε ότι ο ιστορικός αφιερώνει τρία ολόκληρα κεφάλαια για να παρουσιάσει την ίδια και το έργο της. Αξίζει να επισημάνουμε το γεγονός ότι με την περιγραφή των επιτευγμάτων της Νίτωκρης, ο ιστορικός αποδίδει σε μια γυναίκα την ιδιότητα της *πρόνοιας*.³⁶

VIII) Η ΑΙΓΥΠΤΙΑ ΝΙΤΩΚΡΗ

Η Νίτωκρη της Αιγύπτου, μια ακόμη βάρβαρη βασίλισσα που κεντρίζει το ενδιαφέρον του Ηροδότου, ξεχωρίζει ανάμεσα σε τριακόσιους τριάντα βασιλιάδες προκατόχους της (2.100.1). Απέδειξε τρεις φορές την υπεροχή της έναντι των ανδρών αντιπάλων της: όταν ανέβηκε στον θρόνο, όταν εκδικήθηκε τους υπεύθυνους για τον θάνατο του αδερφού της, και όταν πήρε η ίδια την τύχη της στα χέρια της, αυτοκτονώντας για να γλιτώσει τα αντίποινα. Ο ιστορικός δεν μας δίνει γενεαλογικού τύπου πληροφορίες γι' αυτήν· μας αναφέρει ότι ήταν ντόπια

³⁶ Βλ. Νικολετσέα, (2018), 120-121.

(2.100.1), και μετά την αναφορά στο όνομά της, διευκρινίζει τη συνωνυμία με την ομόλογό της, τη βασίλισσα της Βαβυλώνας (2, 100.2).

Αναλυτικά παρουσιάζονται οι συγκυρίες που την οδήγησαν να κυβερνήσει. Ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί ότι έγινε βασίλισσα αφού ο προηγούμενος βασιλιάς και αδερφός της δολοφονήθηκε από τους υπηκόους του. Η ίδια αποφάσισε να πάρει εκδίκηση από τους υπεύθυνους για το έγκλημα του φόνου του αδερφού της, βάζοντας σε εφαρμογή ένα δόλιο σχέδιο (2.100.2). Κατασκεύασε ένα μεγάλο υπόγειο οικοδόμημα, και δήθεν για να το εγκαινιάσει, κάλεσε πολλούς Αιγυπτίους που ήξερε ότι ήταν οι κυριότεροι αίτιοι για τον φόνο, για να τους κάνει το τραπέζι, και ενώ εκείνοι έτρωγαν, αμόλησε καταπάνω τους τον ποταμό από έναν μεγάλο μυστικό αγωγό (2.100.3). Έτσι, η γιορτή κατέληξε σε ομαδική δολοφονία, με όλα τα χαρακτηριστικά του θέματος της γυναικείας εκδίκησης, καθώς και του ήθους της βάρβαρης γυναίκας: τον δόλο, τη γυναικεία οξύνοια που υπερισχύει έναντι της αφέλειας των αντιπάλων της, και την καλά σχεδιασμένη δράση της που εφαρμόζεται χωρίς λάθη και ενδοιασμούς.

Μόλις πέτυχε το στόχο της να εκδικηθεί τον θάνατο του αδερφού της, ρίχτηκε σε μια κάμαρα γεμάτη στάχτη για να αποφύγει την τιμωρία (2.100.4). Έτσι, κράτησε μέχρι τέλους τον πλήρη έλεγχο της κατάστασης, στερώντας από τους συγγενείς των νεκρών τη δυνατότητα να εκδικηθούν, ενώ ο ίδιος της ο θάνατος συνιστά την τελική νίκη έναντι των αντιπάλων της.³⁷

IX) ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ: ΜΙΑ «ΑΡΣΕΝΙΚΗ» ΗΡΩΙΔΑ

Για την Αρτεμισία βρίσκουμε τις περισσότερες πληροφορίες στη βιβλιογραφία, από κάθε άλλη ηροδότεια γυναικεία φιγούρα, γι' αυτό και θα της αφιερώσουμε τον ανάλογο χώρο.

Ο ιστορικός μνημονεύει για πρώτη φορά την βασίλισσα της Αλικαρνασσού, της Κω, της Νισύρου και της Καλύμνου (7, 99) στο έβδομο βιβλίο των *Ιστοριών* του, μετά την απαρίθμηση των πιο ονομαστών αρχηγών του περσικού στόλου. Δεν τους αναφέρει όλους· συγκεκριμένα, λέει πως δεν θυμάται τα ονόματα των υπολοίπων και πως δεν χρειάζεται να αναφερθεί σ' αυτά (7.99.1). Μόνο για την Αρτεμισία κάνει μια εξαίρεση.

Ο Ηρόδοτος εκδηλώνει με ειλικρίνεια και ευθύτητα από την αρχή ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ηρωίδα και συμπατριώτισσά του,³⁸ κι αυτό φαίνεται από τις γενεαλογικού τύπου πληροφορίες που μας δίνει για τους γονείς της και την καταγωγή τους, κάτι που δεν συνηθίζει να κάνει όταν μιλά για γυναίκες. Μάλιστα, δηλώνει, εκφράζοντας για πρώτη φορά τον έντονο ενθουσιασμό του για ένα

³⁷ Βλ. Νικολετσέα, (2018), 123-125.

³⁸ Γενικότερα, ο ιστορικός υιοθετεί διαφορετική στάση απέναντί της, σε σχέση με τον ως τώρα τρόπο παρουσίασης των υπολοίπων βασιλισσών, που τόνιζε τη μυθιστορηματική πλευρά της ιστορίας τους. Δίνει γι' αυτήν πληροφορίες συγκεκριμένες και ακριβείς, αφού είναι ένα ιστορικό πρόσωπο, γνώριμο στο ελληνικό κοινό και της «παραχωρεί» μεγαλύτερη έκταση στο κείμενό του, προκειμένου για την παράθεση των στοιχείων που την αφορούν. Βλ. Νικολετσέα, (2018), 144-145.

γυναικείο πρόσωπο (7.99.1), ότι πηγή του θαυμασμού του είναι το ότι εκείνη, μια γυναίκα, συμμετείχε σε εκστρατεία εναντίον της Ελλάδας. Εκτός από το όνομά της, λοιπόν, μαθαίνουμε ότι ο πατέρας της, Λύγδαμης, καταγόταν από την Αλικαρνασσό και η μητέρα της από την Κρήτη (7.99.2). Ακόμη, ο ιστορικός μάς διευκρινίζει τις συνθήκες που την οδήγησαν στην ανάληψη της εξουσίας, δηλαδή το ότι έμεινε χήρα. Προσέφερε πέντε πολεμικά πλοία στο στράτευμα του Ξέρξη, τα οποία ήταν τα πιο φημισμένα μετά των Σιδωνίων (7.99.3).

Η πιο σημαντική πληροφορία που μας δίνεται είναι αυτή που εξηγεί τη συμμετοχή της στην εκστρατεία εναντίον της Ελλάδας. Χωρίς να είναι αναγκασμένη συμμετείχε, λόγω της περιπετειώδους διάθεσης και της ανδρείας της (7.99.1). Εκτός των άλλων, μαθαίνουμε ότι ήταν η καλύτερη σύμβουλος του Πέρση βασιλιά από όλους τους συμμάχους του (7.99.3), γεγονός που συνιστά την πρώτη νίκη της έναντι του αντρικού στοιχείου.

ι) Ο ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΣΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΟΥ ΦΑΛΗΡΟΥ

Στο επόμενο βιβλίο της ιστορίας του, το όγδοο (8.68), και πάλι προκρίνεται η Αρτεμισία από τους υπόλοιπους άντρες, Έλληνες και βαρβάρους, αφού παρουσιάζεται αρχικά να κερδίζει και στη συνέχεια να επιβραβεύεται με την εκτίμηση του Πέρση βασιλιά. Έτσι, το γυναικείο στοιχείο σημειώνει ακόμα μια νίκη. Στο συμβούλιο του Φαλήρου, που διενεργήθηκε για να συζητηθεί η προοπτική μιας ναυμαχίας, η Αρτεμισία ήταν η μόνη που διαφώνησε με παρρησία, ρίσκο και τόλμη, μιλώντας με διαύγεια σκέψης, ρεαλιστική αντίληψη και πειστικότητα επιχειρήματα.

Ξεκινά τον λόγο της ζητώντας απ' τον Μαρδόνιο να θυμίσει στον Ξέρξη, που δεν παρευρίσκεται στο συμβούλιο, το θάρρος και τα πολεμικά της κατορθώματα στις ναυμαχίες της Εύβοιας, τονίζοντας την αφοσίωσή της στον Ξέρξη και τη σημαντικότητά της ως προσώπου. Έπειτα, για να προφυλαχθεί απέναντι στον Πέρση βασιλιά, εξηγεί ότι διαφωνεί με τη θέση των υπολοίπων, γιατί ενδιαφέρεται για την καλύτερη δυνατή υποστήριξη των συμφερόντων του. Συσχετίζει την άποψή της να μη γίνει η ναυμαχία στη Σαλαμίνα, με την έως τώρα προσφορά της, υποστηρίζοντας ότι αυτή της δίνει το δικαίωμα να είναι υπέρμαχος του να μην γίνει αυτή η ναυτική αναμέτρηση. Αυτήν προτείνει ως προτιμότερη κίνηση, για να σώσει τα πλοία του από σίγουρη καταστροφή, αφού οι Έλληνες, σύμφωνα με την ίδια, είναι τόσο ανώτεροι από τους Πέρσες, όσο οι άνδρες από τις γυναίκες (8.68Α.1).

Το δεύτερο μέρος της απάντησής της αρχίζει με μια ρητορική ερώτηση σχετικά με την αντίθεση ανάμεσα στους στόχους που ήδη επετεύχθησαν και σε μια ενδεχόμενη αποτυχία. Υπενθυμίζει στον Ξέρξη ότι ο λόγος έναρξης της εκστρατείας εναντίον της Ελλάδας ήταν η κατάκτηση της Αθήνας, της οποίας έχει ήδη καταφέρει να αποκτήσει το μεγαλύτερο τμήμα, άρα δεν έχει πια κανένα εμπόδιο μπροστά του (8.68.Α.2).

Στο τρίτο μέρος της απάντησής της, παρουσιάζει το στρατιωτικό της σχέδιο· συμβουλεύει τον Ξέρξη (αφού ο Μαρδόνιος θα του μεταφέρει τα λόγια της) να

κρατήσει τα καράβια του κοντά στην στεριά, αφού έχει πληροφορηθεί ότι οι εχθροί δεν έχουν αρκετές προμήθειες, άρα δεν θα αντέξουν για μεγάλο διάστημα. Πιστεύει ότι αν οδηγηθεί το στράτευμά του στην Πελοπόννησο, οι Έλληνες δεν θα θελήσουν να αναμετρηθούν μαζί τους στη θάλασσα μπροστά στην πόλη της Αθήνας (8.68B.1-2).

Συνεχίζει εκφράζοντας με ειλικρίνεια τον φόβο της για τις συνέπειες που θα είχε μια καταστροφή στη θάλασσα (8.68.Γ). Κλείνοντας, χρησιμοποιεί έναν κοινό τόπο, μια ευρέως διαδεδομένη αντίληψη στον βαρβαρικό και στον ελληνικό κόσμο, δηλώνοντας ότι «ο καλός και γενναιόδωρος άνθρωπος αδυνατεί να αντιληφθεί την έννοια της κακίας, ακόμα και όταν πρόκειται για τους ίδιους τους υπηρέτες του» (8.68.Γ). Έτσι, επιτυγχάνει να κολακεύσει τον βασιλιά, να του δείξει την αφοσίωσή της, να προφυλάξει τον εαυτό της και να ξεχωρίσει από όλους τους συμμάχους, κατονομάζοντας και κατηγορώντας τους Αιγύπτιους, τους Κύπριους και τους Πάμφυλους ως μη αξιόπιστους (8.68.Γ).³⁹

Ο Ηρόδοτος διατυπώνει με βεβαιότητα ότι όσοι τη φθονούσαν, θα χάρηκαν για αυτή της τη στάση, επειδή περίμεναν ότι η Αρτεμισία θα τιμωρούνταν για την ελευθεροστομία της (8.69.1). Ο Ξέρξης, όμως, ενθουσιασμένος κι εκτιμώντας την τώρα περισσότερο από πριν, επαινεί τη συμβουλή της και τη στάση της, έστω κι αν τελικά δεν την εφαρμόζει. Η ναυμαχία θα διεξαχθεί κι ο ίδιος προετοιμάζεται να την παρακολουθήσει (8.69.1-2).

ii) Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗ ΣΤΗ ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ: ΤΟ ΣΤΡΑΤΗΓΗΜΑ ΠΟΥ ΤΗΣ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΕ ΤΗ ΖΩΗ

Ο Ηρόδοτος αφιερώνει τρία κεφάλαια (8, 87, 88 και 93) των *Ιστοριών* του στην πολεμική δράση της Αρτεμισίας στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, εστιάζοντας στο στρατήγημα με το οποίο γλίτωσε τη δική της ζωή και των συντρόφων της και εξασφάλισε τον θαυμασμό και την εκτίμηση του Πέρση βασιλιά (8.87.1). Την ώρα της ναυμαχίας, ο Αμεινίας από την Παλλήνη κατεδίωξε πιεστικά το πλοίο της και δεν θα σταματούσε σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (8.93.1), αν ήξερε ότι μέσα σ' αυτό βρισκόταν η Αρτεμισία, την οποία οι Αθηναίοι τριήραρχοι είχαν επικηρύξει για δέκα χιλιάδες δραχμές, αγανακτισμένοι με το γεγονός ότι μια γυναίκα στράφηκε εναντίον τους (8.93.2).

Η Αρτεμισία κατάφερε να ξεφύγει εμβολίζοντας το συμμαχικό πλοίο του Δαμασιθύμου, βασιλιά της Καλύνδας (8.87.2). Από τη βύθιση του πλοίου του Δαμασιθύμου, η βασίλισσα είχε διπλό όφελος, ενώ ταυτόχρονα θριαμβεύει ακόμη μια φορά απέναντι στους άντρες του περιβάλλοντός της. Εξασφαλίζει την επιβίωσή της, αυξάνει την αναγνώριση της αξίας της από πλευράς του Ξέρξη (ο οποίος δηλώνει ότι οι άνδρες του έχουν γίνει γυναίκες και οι γυναίκες άνδρες, στο 8.88.3), εξαπατώντας και μπερδεύοντας τον ίδιο, τους αξιωματούχους που βρίσκονταν

³⁹ Βλ. Νικολετσέα, (2018), 156, 159-161.

κοντά του και τα μέλη της αθηναϊκής τριήρους (8.88.2 και 8.87.4),⁴⁰ και βγάζει από τη μέση έναν προσωπικό της εχθρό.

Ο Ηρόδοτος δηλώνει ότι δεν μπορεί να πει αν είχε προηγηθεί στον Ελλήσποντο μια έριδα μεταξύ Αρτεμισίας-Δαμασιθύμου· χωρίς να πάρει θέση, διερωτάται αν η κίνησή της ήταν προμελετημένη ή τυχαία (8, 87.3). Η βασίλισσα της Αλικαρνασσού, επίσης, δεν διέτρεχε κίνδυνο να κατηγορηθεί για προδοσία, αφού κανείς από το συμμαχικό πλοίο δεν επέζησε (8.88.3).

iii) Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ: Η ΣΥΜΒΟΥΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΞΕΡΞΗ

Η ναυμαχία της Σαλαμίνας κατέληξε σε ήττα των Περσών, κι έτσι ο Ξέρξης βρίσκεται σε δίλημμα για το αν θα παραμείνει στην Ελλάδα, ώστε να επιτεθεί στην Πελοπόννησο ή αν θα επιστρέψει στην Περσία αφήνοντας στη θέση του τον Μαρδόνιο για να πολεμήσει αντί γι' αυτόν. Καλεί, λοιπόν, κοντά του την Αρτεμισία, η οποία έχει δώσει και στο παρελθόν την καλύτερη συμβουλή, και αυτό περιμένει και τώρα από την ίδια, προκρίνοντάς την απ' όλους τους συμβούλους του (8.101.1). Επιδεικνύει απόλυτη εμπιστοσύνη στην σκέψη και την κρίση της και της ζητά να δώσει λύση στο δίλημά του.

Ο λόγος της βασίλισσας, ξεκινά με έναν κοινό τόπο, με τον οποίο εκδηλώνει τον σεβασμό και τη σεμνότητά της στον Πέρση βασιλιά. Του λέει πως «είναι δύσκολο, όταν χρειάζεται να δοθεί μια συμβουλή, να διατυπώσει κανείς τη γνώμη που είναι πράγματι η καλύτερη» (8.102.1). Αμέσως μετά, αναλύει στον Ξέρξη όλες τις πιθανές εναλλακτικές λύσεις, υποδεικνύοντάς του, ουσιαστικά, να επιστρέψει στην Περσία και να αφήσει πίσω τον Μαρδόνιο. Επιθυμία της είναι να διαφυλάξει την ασφάλεια του βασιλιά και τονίζει ότι μια πιθανή επιτυχία του Μαρδόνιου θα ενισχύσει τη φήμη του Ξέρξη, ενώ σε περίπτωση που θα αποτύχει, η ζωή, η ασφάλεια, η περιουσία και η εξουσία του βασιλιά δεν θα επηρεαστεί (8.102.1-2).

Συνεχίζει μιλώντας του για τη στρατηγική που υιοθέτησε απέναντι στους Έλληνες, που κατάφεραν να τον οδηγήσουν σε ταπεινωτική ήττα. Τον εξυψώνει λέγοντάς του ότι μόνο εάν ο ίδιος σωθεί, οι Έλληνες θα υποταχθούν πλήρως στο μέλλον. Καταλήγει τονίζοντας ότι ο βασικός στόχος της εκστρατείας στην Ελλάδα, η άλωση της Αθήνας, έχει επιτευχθεί, άρα η εκστρατεία μόνο αποτυχημένη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί (8.102.3).

Ο Ξέρξης χαίρεται με τη συμβουλή της και τη δέχεται, αφού του προτείνει μια λύση που τον βολεύει και ταυτίζεται με τα σχέδιά του⁴¹. Μάλιστα, ο Ηρόδοτος σε

⁴⁰ Ο Ξέρξης, που παρακολουθούσε τη ναυμαχία από το όρος Αιγάλεω, λόγω της απόστασης δεν θα μπορούσε να δει καθαρά τα διακριτικά του πλοίου που βυθιζόταν. Έτσι, έχοντας εμπιστοσύνη στους Πέρσες αξιωματούχους, εκφράζει τον θαυμασμό του για την Αρτεμισία. Βλ. Δεληγιώργης, (2015), 80. Ακόμη, οι Αθηναίοι που επέβαιναν στην τριήρη, οπωσδήποτε θα πίστεψαν ότι το πλοίο της ήταν ελληνικό ή τουλάχιστον είχε αποσκιρτήσει από τον περσικό στόλο. Ό. π. και Ηρόδ., 8, 87.

⁴¹ Χωρίς να είμαστε σίγουροι για το αν η Αρτεμισία είχε αντιληφθεί τις κρυφές επιθυμίες του Ξέρξη, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, λόγω της σοβαρότητας της κατάστασης, και χάρη στις διανοητικές ικανότητες της βασίλισσας, η ίδια θα μπορούσε να κάνει μια τέτοια πρόβλεψη. Βλ. Νικολετσέα, (2018), 169.

μια προσωπική του παρέμβαση μέσα στο κείμενο, εκφέρει τη γνώμη ότι «ο βάρβαρος ηγεμόνας δεν θα αποφάσιζε να παραμείνει στον ελλαδικό χώρο, ακόμα κι αν όλοι του οι σύμβουλοι του συνιστούσαν να παραμείνει» (8.103). Την επαινεί και της εκφράζει την εμπιστοσύνη και την εκτίμησή του, αναθέτοντάς της το τιμητικό καθήκον να συνοδέψει πίσω στην Περσία κάποια από τα παιδιά του, που τον είχαν συνοδέψει στην εκστρατεία (8.103 και 8.107.1).

Ο κύκλος της παρουσίας της στην Ιστορία του Ηροδότου κλείνει με τη βασίλισσα της Καρίας να ετοιμάζεται να επιστρέψει στην πατρίδα της, έχοντας κερδίσει την απόλυτη εμπιστοσύνη ενός μονάρχη, και χωρίς να έχει στερηθεί κάτι από την αίγλη της.

iv) Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΣΙΑΣ ΩΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΞΕΡΞΗ

Η παρουσία του σοφού συμβούλου μέσα στο ηροδότειο κείμενο είναι αρκετά οικεία, και καίριας σημασίας σε κρίσιμες περιστάσεις. Υπάρχουν δύο είδη τέτοιων συμβούλων: οι σύμβουλοι που διατυπώνουν τραγικές προειδοποιήσεις (απορρίπτουν ξεκάθαρα μια ριψοκίνδυνη πιθανή ενέργεια) και αυτοί που λειτουργούν ως απλοί σύμβουλοι (προτείνουν σενάρια αντιμετώπισης μιας κατάστασης). Η περίπτωση της Αρτεμισίας εμπίπτει και στις δύο παραπάνω κατηγορίες.

Οι συμβουλές της βασίλισσας της Αλικαρνασσού θα συμβάλουν αποφασιστικά στην εξέλιξη των γεγονότων και η ίδια θα καθορίσει τη συμπεριφορά και τις αποφάσεις του Ξέρξη. Είχε την ικανότητα να του δίνει τις καλύτερες συμβουλές (7, 99), πράγμα που αποτελεί διπλή νίκη για την ίδια, αφού επιτυγχάνει και να προβληθεί ως το ικανότερο πρόσωπο στην παροχή συμβουλών στο πεδίο των στρατιωτικών πραγμάτων (παρότι είναι γυναίκα) για λογαριασμό του Πέρση βασιλιά, και να αναδειχθεί για δεύτερη φορά ως ανώτερη από τους άντρες συμμάχους του Ξέρξη (8.88.3).

Η Αρτεμισία αποδείχθηκε ως η καλύτερη σύμβουλος λόγω της ευφυΐας και της πνευματικής εγρήγορσης που την χαρακτήριζε, στοιχείων που συνδέουν την πετυχημένη συμβουλή και τη σωστή εκτίμηση καταστάσεων με τη νοημοσύνη. Αυτός ο ρόλος της ικανότατης συμβούλου, της εξασφαλίζει την εύνοια του Πέρση βασιλιά, ο οποίος την προκρίνει από τους υπόλοιπους Πέρσες ηγεμόνες (8.88.1).

Ο ρόλος της ως σύμβουλος μπορεί να σχολιαστεί και μέσα από τη σχέση ανάμεσα στον λόγο και στα έργα μέσα στην παράδοση του ελληνικού κόσμου. Ήδη από την ομηρική εποχή, διαφαίνεται η αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων σχετικά με το ζεύγος των εννοιών *λόγος-έργο* («*μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων*», Όμ., *Ιλ.*, I 443), οι οποίοι πρέσβευαν ως ιδανικό το να είναι κανείς ικανός στα έργα και στα λόγια, στη θεωρία και στην πράξη. Αναφορικά με το επίπεδο του *λόγου*, στο οποίο εντάσσεται η παροχή συμβουλών, όποιος είναι σε θέση να δίνει τις καλύτερες συμβουλές και μάλιστα σε στιγμές καίριας σημασίας (π.χ. σε πολεμική συγκυρία), κατέχει την *πρόνοια*, το σημαντικότερο χάρισμα ενός πολιτικού ή στρατιωτικού άνδρα. Μέσω της *πρόνοιας*, το άτομο καταλήγει να παίρνει τις

σωστότερες αποφάσεις, που συνεπάγονται την εφαρμογή των καλύτερων δυνατών έργων-πράξεων.

Η απόδοση αυτών των δεξιοτήτων από πλευράς του Ηρόδοτου, σε μια γυναίκα που δεν είναι Ελληνίδα και που παρουσιάζεται ένοπλη εναντίον της Ελλάδας, κρίνεται ως στοιχείο πρωτοποριακό και αξιοσημείωτο.⁴²

ν) ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΩΣ ΣΥΝΔΕΟΝΤΑΙ ΜΕ ΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ

Η Αρτεμισία αντιπροσωπεύει έναν «αρσενικό» κόσμο, και μάλιστα «γνήσια ελληνικό παρά περσικό», αφού συγκεντρώνει ένα σύνολο ιδιοτήτων που αποτελούσαν αρετές για κάθε άνδρα, σύμφωνα με την αντίληψη των Ελλήνων της κλασικής εποχής: τόλμη, ενέργεια, γενναιότητα, ριψοκίνδυνη και περιπετειώδη διάθεση, ανδρεία. Τα ανδροπρεπή χαρακτηριστικά αυτά, τα οποία γίνονται εμφανή τόσο στο πεδίο της μάχης, όσο και σε θεωρητικό-συμβουλευτικό επίπεδο, δεν θεωρούνται αρετές για μια γυναίκα,⁴³ αλλά συγκροτούν το «εννοιολογικό πεδίο του θράσους που, κατά την ελληνική οπτική των πραγμάτων, διακρίνει την ανατολίτισσα βασίλισσα».⁴⁴ Λόγω του θράσους της που την ώθησε να συμμετάσχει σε εκστρατεία εναντίον των Ελλήνων, ο Ηρόδοτος δεν κρύβει την έκπληξη και τον ενθουσιασμό του γι' αυτήν και την αποκαλεί *θῶμα* (7, 99.1).

Μπορεί να υπερισχύει στην Αρτεμισία η «αρσενική» πλευρά της, όμως αν ο Ηρόδοτος γνώριζε γι' αυτήν «θηλυκές» λεπτομέρειες, δεν θα είχε κανέναν ενδιασμό να τις φέρει στο φως, όπως κάνει και με τις άλλες γυναίκες που προαναφέραμε. Ωστόσο, φιλοτεχνεί την Αρτεμισία με διαφορετικό τρόπο από τις άλλες κυρίαρχες γυναικείες μορφές της Ανατολής, καθώς η βασίλισσα της Αλικαρνασσού δεν χρησιμοποιεί τη σεξουαλικότητα ή άλλα «πονηρά» τεχνάσματα για να επιτύχει τους στόχους της.⁴⁵

Σ' αυτό το σημείο θα αναφερθούμε σε κοινά χαρακτηριστικά των πιο σημαντικών γυναικών που μνημονεύονται απ' τον Ηρόδοτο, που αντιπροσωπεύουν το προφίλ της σκοτεινής, αρνητικής, αιμοδιψούς πτυχής της γυναικείας υπόστασης. Έχουν για όπλα τους εκτός από τη σεξουαλικότητα, την ομορφιά ή το ύψος και διέπονται από εκδικητικές διαθέσεις, βαρβαρική υπερβολή, πολλαπλή και ανενδοίαστη χρήση της απάτης, παρορμητικότητα, δυνατά πάθη, αμετροέπεια, άγρια ένστικτα, ακρότητες κάθε είδους, τάση προς το κακό. Ακόμη, σχεδιάζουν και εκτελούν το προσεκτικά επεξεργασμένο σχέδιό τους με μεθοδικότητα, υπομονή, σταθερότητα κι αποφασιστικότητα, καταφεύγουν στον δόλο για να πετύχουν ή να

⁴² Βλ. Νικολετσέα, (2018), 153-155.

⁴³ Το ηροδότειο κείμενο, επιβεβαιώνει την ελληνική αντίληψη για τη γυναίκα, καθώς για τον αρχαίο Έλληνα, κάθε γυναίκα ήταν φύσει, θέσει και δυνάμει ένας συντελεστής αταξίας και χάους, μια ύπαρξη σκοτεινή κι ανεξέλεγκτη, που κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες μπορεί να δρα κατά τρόπο καταστρεπτικό, βάνουσο, αδίστακτο και τερατώδη. Βλ. Νικολετσέα, (2018), 63, 97.

⁴⁴ Βλ. Νικολετσέα, (2018), 150.

⁴⁵ Βλ. Δεληγιώργης, (2015), 72-73.

αποφύγουν μια τιμωρία, παραμένουν ψύχραιμες και κυρίαρχες μιας κατάστασης, δεν νιώθουν τύψεις και δεν έχουν ηθικές αναστολές.

Σε αντίθεση με αυτό το γυναικείο μοντέλο, ο Ηρόδοτος «θέλει» την Αρτεμισία του ιδιαίτερη, ανδροπρεπή και απαγκιστρωμένη από τα συνήθη βαρβαρικά στερεότυπα. Μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις που η Αρτεμισία ενεργεί με γνήσια θηλυκή πανουργία, και καταφεύγει στον δόλο για να επιτύχει τον σκοπό της, είναι το τέχνασμά της κατά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, χάρη στο οποίο σώθηκε η ίδια και οι σύντροφοί της. Συγκεκριμένα, καθώς την ώρα της ναυμαχίας μια αθηναϊκή τριήρης κατεδίωκε το πλοίο της, εκείνη εμβόλισε ένα συμμαχικό της πλοίο από συμφέρον, το πλοίο του Δαμασιθύμου (8, 87.2), καταφεύγοντας σε μια ηθικά αδικαιολόγητη επιθετική ενέργεια, με προδοτικό και δόλιο⁴⁶ χαρακτήρα. Ο ιστορικός αποφεύγει να ερμηνεύσει υποκειμενικά αυτή την ενέργειά της. Δεν παίρνει σαφή θέση, απλά διερωτάται για το τυχαίο ή το προμελετημένο της πράξης της (8.87.3).

Φυσικά, ο θαυμασμός του Ηροδότου για την Αρτεμισία, που διαφαίνεται μέσα απ' όλη του τη διήγηση, ξεπερνά κάθε υπονοούμενη μομφή του ιστορικού για τη συγκεκριμένη δόλια πράξη της. Γι' αυτό και δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι με την εξιστόρηση αυτού του περιστατικού επιχειρεί να αμαυρώσει το προφίλ της συμπολίτισσας ηρωίδας του.

Ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει ξανά τίποτα σχετικό με αυτήν. Ωστόσο, η σφραγίδα της παρουσίας της μένει ανεξίτηλη στη συνείδησή μας. Σημείωσε πολλές νίκες απέναντι στους άντρες του περιβάλλοντός της και προκρίθηκε από τον Μεγάλο βασιλιά, όμως ο μεγαλύτερός της θρίαμβος είναι ίσως ο εξής: είναι η μοναδική ηρωίδα των *Ιστοριών* που καταφέρνει, όχι μόνο να μην πληρώσει για τα σφάλματά της, αλλά αντίθετα επιβραβεύεται κιόλας γι' αυτά, καθώς πουθενά μέσα στο κείμενο δεν γίνεται νύξη για οποιουδήποτε είδους ανθρώπινη ή θεϊκή τιμωρία της. Ανατρέπει την καθιερωμένη, κατά το ελληνικό κοσμοείδωλο, τάξη, καταλύει τα σύνορα ελληνικού-βαρβαρικού κόσμου και ρόλων άνδρα-γυναίκας. Δρα με αντρική ενέργεια, δυναμισμό, επιστρατεύοντας τους διανοητικούς της χειρισμούς. Ήταν ένα σπάνιο *θῶμα* (7.99.1), μια χαρισματική μορφή, μια άριστη σύμβουλος. Στάθηκε γενναία και αδίστακτη, αφού εξαπάτησε εχθρούς και φίλους. Ξεχώρισε απ' όλες τις βάρβαρες βασίλισσες του ηροδότειου *corpus* και μέσα απ' αυτήν προσέλαβε εντυπωσιακές διαστάσεις το θέμα της γυναικείας εξουσίας.

⁴⁶ Στη συγκεκριμένη ενέργεια της Αρτεμισίας, παρατηρούμε το παράδοξο φαινόμενο της χρήσης διπλού δόλου στο πεδίο της μάχης. Σκοπός της ήταν η εξαπάτηση του αντιπάλου Αμεινία που την κατεδίωκε, και των υπολοίπων Αθηναίων στρατιωτών, αλλά κυρίως η εξαπάτηση των συμμάχων της, αφού παραπλάνησε τον Ξέρξη και τους συμβούλους του και έβγαλε από τη μέση τον Δαμασιθύμο, εμβολίζοντας το πλοίο του. Αυτή η χρήση του δόλου από πλευράς μιας γυναίκας, στον αρχαίο κόσμο θεωρούνταν αθέμιτος και καταστροφικός τρόπος δράσης, ενώ για τους άνδρες δεν ίσχυε κάτι τέτοιο.

5) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟΝ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ

Το κεφάλαιο αυτό επέχει εισαγωγικό ρόλο για το δεύτερο μέρος της εργασίας, και παρουσιάζει την εικόνα που ο Ξενοφών δίνει για τη γυναίκα μέσα στα έργα του.

Από παραδείγματα που έχουμε κυρίως από τον *Οίκονομικό*, αλλά και από τα *Απομνημονεύματα* και την *Κύρου Παιδεία*, έργα που συνιστούν κατεξοχήν πηγές πληροφοριών για τη ζωή των γυναικών της Αθήνας του 4^{ου} αι. π. Χ., αλλά και για τη γενικότερη στάση προς τις γυναίκες, διαπιστώνουμε ότι ο Ξενοφών πίστευε πως οι γυναίκες είναι εξίσου ικανές με τους άντρες στο να κυβερνούν και να δημιουργούν φιλικές σχέσεις, και εξίσου χρήσιμες. Η κατά γενική ομολογία αποδεκτή άποψη για τον Ξενοφώντα είναι η εξής: «οι γενικές ιδέες του Ξενοφώντα για τις γυναίκες, όταν αυτός δεν γράφει κάτω από την επιρροή του Σωκράτη, ή ενδεχομένως του δικού του γάμου, μοιάζουν πιθανότατα να είναι μια καθαρή αντιπροσωπευτική επιλογή των προκαταλήψεων των Αθηναίων, της εκπαίδευσής του και της κατάστασης της ανώτερης κοινωνικής τάξης».⁴⁷ Δηλαδή, στα σωκρατικά έργα, ο Ξενοφών προβάλλει την πιθανότητα, μέσα στο δικό της πεδίο δράσης φυσικά, η γυναίκα να είναι, ή να μπορεί να γίνει, μέχρι και ανώτερη από τον άνδρα, ενώ στα μη σωκρατικά έργα οι γυναίκες παρουσιάζονται συνήθως ως κατώτερες από τους άνδρες, θεωρούνται κτήματα των ανδρών, και δεν εισακούονται οι επιθυμίες τους. Οι λογοτεχνικές εφευρέσεις των γυναικών του Ξενοφώντα, ρίχνουν φως και παράλληλα αμφισβητούν κάπως τη στερεοτυπική πολικότητα άνδρας-γυναίκα της ελληνικής σκέψης.

Μέσα από τον *Οίκονομικό*, που αποτελεί αντικείμενο εκτενούς μελέτης του επόμενου κεφαλαίου, προβάλλεται και επιτυγχάνεται η αναπροσαρμογή της συμπεριφοράς των γυναικών και η μετατροπή τους σε αληθινά παραγωγικά μέλη της κοινωνίας.⁴⁸ Με το έργο αυτό, ο Ξενοφών έγινε ο πρώτος Έλληνας συγγραφέας που έδωσε κύρος και αληθινή αξία στη γυναικεία εργασία (κεφ. 7-10), σε αντίθεση με την έως τότε φιλοσοφική και λογοτεχνική παράδοση, και μάλιστα ο πρώτος Έλληνας συγγραφέας που συνέλαβε την πρωτοποριακή ιδέα για τότε, ότι η οικιακή εργασία έχει οικονομική αξία ακόμα και αν της λείπει η ανταλλακτική αξία. Υπογράμμισε τη συμπληρωματική σχέση των ρόλων των δύο φύλων σε οικογενειακό και οικονομικό επίπεδο, και τόνισε ότι δεν παύουν ποτέ να έχουν ανάγκη ο ένας τον άλλο. Αυτός είναι και ο λόγος που η γυναίκα ενσωματώνεται πλήρως στον οίκο του συζύγου της ήδη από την αρχή του γάμου, και ο Ισχόμαχος θεωρεί ότι θα γίνει μόνιμο μέλος (7. 43).

Στον *Οίκονομικό*, επιπλέον, ο Ξενοφών εξέφρασε την ευαισθησία του σχετικά με την κατάσταση των γυναικών, θίγοντας ζητήματα όπως η ατιμωτική συμπεριφορά που μπορεί να δεχτεί μια γυναίκα μεγάλη σε ηλικία μέσα στο ίδιο της το σπίτι (7. 42), η δυνατότητα συμμετοχής μιας μητέρας σε αποφάσεις σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών και τον γάμο μιας κόρης (7. 11-12), και η έλλειψη ενθουσιασμού μιας δούλης για μια σεξουαλική επαφή με τον κύριό της (10. 12). Ακόμη, καταφέρνει να αποδώσει με μοναδικό τρόπο τη λειτουργία και τη

⁴⁷ Βλ. E. Baragwanath, «Xenophon's Foreign Wives», σ. 43.

⁴⁸ Βλ. S. Pomeroy, *Xenophon, Oeconomicus, A Social and Historical Commentary*, σ. 39.

δημιουργική σχέση των δύο φύλων, ξεκαθαρίζοντας ότι οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν την ίδια ικανότητα να εξασκήσουν τη μνήμη, την επιμέλεια, την αυτοσυγκράτηση και την κρίση, καθώς και ότι οι γυναίκες επιδέχονται εκπαίδευση και είναι ικανές ακόμη και να μάθουν να διατάζουν (κεφ. 7-10), ενώ μοιράζονται από κοινού με τους άνδρες τους το καθήκον της εκπαίδευσης των παιδιών (7. 12). Ωστόσο, δεν κατάφερε να αποτινάξει τις πατριαρχικές του προκαταλήψεις περί ανωτερότητας του αρσενικού σε σχέση με το θηλυκό.

Η σύζυγος του Ισχομάχου, παρ' όλους τους περιορισμούς που της επιβάλλει η πατριαρχική κοινωνία, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της γυναίκας που αποδεικνύει ότι είναι ανώτερη από έναν άνδρα σε σημαντικά πεδία γνώσης. Πράγματι, στο 10.1 εγκωμιάζεται η «ανδρική της εξυπνάδα». Και όσον αφορά την άποψη ότι οι γυναίκες πρέπει να απαλλαγούν από τις οικιακές δραστηριότητες για να μπορούν να συμμετέχουν στις ανδρικές, ο Ξενοφών δεν την ενστερνίζεται. Παραδόξως, όμως, στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* (1.3 κ. εξ.), επιδοκιμάζει την ανατροφή που λάμβαναν οι νεαρές Σπαρτιάτισσες, αν και σε κάποια σημεία η ανατροφή αυτή συγκρούεται με όσα γράφει στον *Οίκονομικό*. Οι Σπαρτιάτισσες, συγκεκριμένα, ασχολούνταν με την άσκηση του σώματός τους, επιδιδόμενες στις εξωτερικές εργασίες, ώστε να γίνουν δυνατές και υγιείς μητέρες, και με το γνέσιμο του μαλλιού ήταν επιφορτισμένες οι θεραπεαινίδες. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι ο Ξενοφών δεν είναι σταθερός στις απόψεις του σχετικά με τις γυναίκες.

Αν συγκρίνουμε την εικόνα της γυναίκας στον *Οίκονομικό*, με την εικόνα της γυναίκας στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, θα συμπεράνουμε ότι πρόκειται για δύο συλλήψεις συμπληρωματικές, αλλά και αντιφατικές.⁴⁹ Έτσι, ο Ξενοφών αναφερόμενος στην περίπτωση της Αθήνας, μιλά για τη γυναίκα – υπεξούσια ενός κυρίου στον ενικό, αλλά χρησιμοποιεί τον πληθυντικό προκειμένου να κάνει λόγο για τις γυναίκες της Σπάρτης⁵⁰, σαν να δέχονται όλες την ίδια εκπαίδευση, και σαν να έχουν όλες την ίδια μοίρα. Η Σπαρτιάτισσα και η γυναίκα του Ισχομάχου, όμως, δεν λαμβάνουν την ίδια ανατροφή. Η γυναίκα του Ισχομάχου ήταν ήδη από το πατρικό της εκπαιδευμένη να υφαίνει μάλλινο ένδυμα και να κατανέμει τις εργασίες στις υπηρέτριες. Στη Σπάρτη, πάλι, οι δούλοι είναι αυτοί που αναλαμβάνουν την ύφανση των ρούχων, και όχι οι γυναίκες (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 1. 4). Τα κορίτσια διαπαιδαγωγούνται όπως και τα αγόρια, και συμμετέχουν σε γυμνάσια, αγωνίσματα και σωματικές δοκιμασίες, με σκοπό τη διάπλαση όχι μόνο ρωμαλέων αγοριών, αλλά και κοριτσιών. Η μόνη διαφορά που θα μπορούσε να επισημανθεί είναι ότι οι άνδρες θεωρούνταν εκ φύσεως πιο συνετοί από τις γυναίκες (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 3. 4).

Δεδομένου ότι σκοπός του Λυκούργου ήταν η δημιουργία μιας κοινωνίας υγιών και αξιόμαχων πολιτών, βασική αποστολή των γυναικών ήταν η τεκνοποίηση, άρα η εκπαίδευσή τους, αποσκοπούσε στο να τις καταστήσει μητέρες εύρωστων παιδιών. Με τη σωματική άσκηση προετοιμάζονταν για τη μητρότητα, όπως και οι

⁴⁹ Βλ. G. Hoffmann, «Ο Ξενοφών, η γυναίκα και η περιουσία», σ. 265.

⁵⁰ Η ενδιαφέρουσα αυτή διάκριση ενικού και πληθυντικού (γυναίκα του Ισχομάχου-γυναίκες της Σπάρτης) αποκτά κοινωνική διάσταση, και σπάνια έχει αξιοποιηθεί. Βλ. Hoffmann, (1994), 273.

άνδρες για τον πόλεμο. Ο Ξενοφών διευκρινίζει ότι οι Σπαρτιάτισσες δεν ζουν έγκλειστες, σε αντίθεση με τις Αθηναίες, αλλά επιδίδονται και σε δραστηριότητες εκτός σπιτιού.⁵¹ Ο ίδιος σαφέστατα εγκρίνει αυτόν τον τρόπο ζωής στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*,⁵² και αποδοκιμάζει τις αντίθετες συνήθειες των άλλων Ελλήνων, ως παράλογες. Σε αντίθεση με τις Αθηναίες, οι γυναίκες στη Σπάρτη δεν είναι υποχρεωτικά περιορισμένες σε έναν και μόνο χώρο. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, μπορούν να «κατέχουν διττούς οίκους» (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 1. 9), και δεν υφίσταται αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ γυναικείου και ανδρικού χώρου, όπως στην Αθήνα. Ακόμη, στην περίπτωση της Σπάρτης, αντίθετα από της Αθήνας, δεν γίνεται κανενός είδους σύνδεση των γυναικών με τους είλωτες. Έτσι, οι Σπαρτιάτισσες δεν παίζουν ρόλο διαμεσολαβητή ανάμεσα σε μη ελεύθερους και ελεύθερους πολίτες. Ωστόσο, οι Σπαρτιάτισσες έχουν ένα κοινό στοιχείο με τους είλωτες: και οι δύο εξαρτώνται από την πόλη και σχηματίζουν κοινωνικές ομάδες.

Όσον αφορά τον γάμο στην Σπάρτη, αποσκοπεί στην ανανέωση των γενεών των πολιτών-στρατιωτών, και στο όφελος της πόλης, και όχι των οικογενειών. Η ηλικία γάμου προσδιορίζεται από τον νόμο. Εάν κάποιος μεγάλος σε ηλικία έχει νεαρή γυναίκα, πρέπει να επιλέξει γι' αυτήν έναν ρωμαλέο άνδρα για να τεκνοποιήσει μαζί του, και ένας Σπαρτιάτης έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει παιδιά από γυναίκα με την οποία δεν συγκατοικεί (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 1. 6-1. 8). Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην αντίθεση ότι ο Ισχύμαχος αντιμετωπίζει τη σύζυγό του σαν έναν κατεξοχήν οικονομικό παράγοντα, ενώ στη Σπάρτη ο γάμος δεν λειτουργεί ως μέσον αύξησης της οικιακής περιουσίας, καθώς οι Σπαρτιάτισσες δεν θεωρούνται οικονομικοί παράγοντες, δεν είναι αγαθά, και ποτέ δεν γίνεται αναφορά σε προίκα στην περίπτωση της Σπάρτης.

Για την τεκνοποιία στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, χρησιμοποιείται λεξιλόγιο που εντοπίζεται και σε ένα άλλο έργο του Ξενοφώντος, τον *Κυνηγετικό* και παρομοιάζει τις Σπαρτιάτισσες με κυνηγετικούς σκύλους (*Κυνηγετικός*, 7. 1-2). Ακόμη, διευκρινίζεται ότι θα πρέπει να οδηγηθεί ο άνδρας στη γυναίκα, και να αναζητηθεί για τεκνοποίηση μια γενναία γυναίκα, που θα μπορεί να γεννήσει πολλά και καλά παιδιά (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 1. 7, 1. 8). Μεταξύ άλλων, ο Ξενοφών μας παραδίδει ότι στη Σπάρτη είχαν θεσπιστεί κάποιες απαγορεύσεις σχετικά με την συνεύρεση του ζευγαριού κατά τον πρώτο καιρό του γάμου, για να διατηρείται το ερωτικό ενδιαφέρον του ενός για τον άλλο, και τα παιδιά τους να γίνουν περισσότερα υγιή και εύρωστα.⁵³

⁵¹ Το αθηναϊκό γυναικείο πρότυπο δεν είναι περισσότερο φυσικό απ' ό, τι το σπαρτιατικό, αφού και τα δύο εξίσου, αποτελούν ανθρωπομορφικές συλλήψεις της φύσης. Πάντως, γίνεται φανερό ότι στο φυσικό στοιχείο αποδίδεται άλλοτε ο περιορισμός των γυναικών, και άλλοτε η συμμετοχή τους στις ανδρικές εργασίες. Βλ. Hoffmann, (1994), 278.

⁵² Η παντρεμένη Αθηναία γυναίκα έπρεπε να αναλάβει την «οικονομία» του οίκου της, ενώ οι Σπαρτιάτισσες πριν από τον γάμο τους, καταπιάνονταν με τις ασχολίες της πόλης. Έτσι, «η γυναίκα που είναι ωφέλιμη στον οίκο του Ισχυμάχου, είναι στην υπηρεσία του κράτους στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*.» Βλ. Hoffmann, (1994), 273, 275.

⁵³ Ο Ξενοφών ελευθερώνει τις Σπαρτιάτισσες από το πλαίσιο του οίκου, και τονίζει τη συμβολή τους στη βιολογική αναπαραγωγή του είδους, ενώ αποσιωπά την οικονομική τους συνεισφορά. Στον

Κατά τον Ξενοφώντα, η διατροφή των γυναικών στη Σπάρτη δεν διέφερε από αυτή των ανδρών, ούτε στην ποσότητα, ούτε στο είδος. Μέσα στο πλαίσιο της ολιγάρκειας στην τροφή, οι γυναίκες καταναλώναν όπως ακριβώς και οι άνδρες, και κρασί, και ψωμί, και κρέας, σε αντίθεση με άλλες κοινωνίες, στις οποίες οι γυναίκες λάμβαναν μικρότερη ποσότητα φαγητού, και το κρασί, είτε απαγορευόταν να το πουν, είτε το έπιναν αραιωμένο με νερό (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 1. 3, 2. 5).

Βλέπουμε, επομένως, πόσο διαφορετικός είναι ο τρόπος ζωής, η θέση στην κοινωνία, η ανατροφή, ακόμα και η διατροφή της γυναίκας του Ισχομάχου, από αυτήν των γυναικών της Σπάρτης. Η πρώτη ζει και κινείται στα στενά όρια του χώρου του οίκου της, ενώ οι δεύτερες ασχολούνται με εξωοικιακές δραστηριότητες. Η σύζυγος του Ισχομάχου συναναστρέφεται με τους δούλους, και οι όποιες ασχολίες της αποσκοπούν στην εκπλήρωση των συμφερόντων του συζύγου της, που σχετίζονται άμεσα με τον οίκο τους. Οι Σπαρτιάτισσες, από την άλλη, δεν είναι επιφορτισμένες με την επίβλεψη των ειλότων και βρίσκονται υπό την εξουσία της πόλης. Είμαστε σε θέση να συμπεράνουμε ότι οι Σπαρτιάτισσες αντιμετωπίζονται ευνοϊκά, κι αυτό γίνεται λόγω του θαυμασμού και της αγάπης του συγγραφέα για την πόλη της Σπάρτης, που υπήρξε γι' αυτόν κάτι περισσότερο από δεύτερη πατρίδα. Μια άλλη, εξίσου αποδεκτή ερμηνεία για τη διαφορά στην παρουσίαση των γυναικών της Αθήνας και της Σπάρτης, αποδίδει στον Ξενοφώντα δύο «πρόσωπα»: εκείνον του *Οικονομικού*, και τον άλλο, της *Λακεδαιμονίων Πολιτείας*. Από τους δύο «ο πρώτος είναι πιο φυσικός και πιο ειλικρινής. Εκφράζεται ελεύθερα και διατυπώνει ανεπιφύλακτα τη γνώμη του. Ο δεύτερος είναι κάπως επιτηδευμένος και ρητορικός, και αν εγκωμιάζει κάποιες σπαρτιατικές συνήθειες, το κάνει γιατί έχει την πεποίθηση ότι το θέμα που θίγει, το απαιτεί.»⁵⁴

Σε ένα άλλο έργο του Ξενοφώντα, στα *Άπομνημονεύματα* (2.7.7), γίνεται λόγος για τις ανώτερης κοινωνικής τάξης γυναίκες, οι οποίες μπορούσαν να συντηρούνται οικονομικά από το πλέξιμο, και λόγω του Πελοποννησιακού Πολέμου δέχθηκαν αναπάντεχα τη φιλευσπλαχνία των συγγενών τους. Αλλού στα *Άπομνημονεύματα* (2.7) ο Ξενοφών υποδεικνύει πως η δουλειά που αμειβόταν με χρήματα, ήταν απειλή για την αξία μιας ελεύθερης, ευυπόληπτης γυναίκας (7.6).

Εξχωριστή αναφορά θα κάνουμε στις ξένες γυναίκες-σύζυγους που εμφανίζονται μέσα στα έργα του Ξενοφώντα. Αρχικά θα σταθούμε σε δύο περιπτώσεις που απεικονίζουν με ρομαντικό τρόπο τη συζυγική αγάπη, τις οποίες συναντάμε στην *Κύρου Παιδεία*, και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο Ξενοφών ζούσε μια ευτυχισμένη συζυγική σχέση με τη γυναίκα του. Το πρώτο περιστατικό σχετίζεται με τη γυναίκα του Τιγράνη. Ο βασιλιάς της Αρμενίας, Τιγράνης, βαθιά ερωτευμένος με τη γυναίκα του, δηλώνει στον βασιλιά Κύρο ότι θα πλήρωνε όσο περισσότερα λύτρα μπορούσε για να απελευθερώσει τη γυναίκα και τα παιδιά του, ακόμα και την ίδια την ψυχή του. Και αφού τους απελευθέρωσε ο Κύρος, η γυναίκα του Τιγράνη με τη σειρά της, εκφράζει στον σύζυγό της την ανταπόδοση της

Οικονομικό, όμως, η γυναίκα του Ισχομάχου πρέπει να αυξήσει την περιουσία, στην οποία εξάλλου αυτή η ίδια συνεισέφερε με την προίκα της.

⁵⁴ Βλ. Hoffmann, (1994), 267, 273, 275.

αγάπης του (*Κύρου Παιδεία* Γ.1, ιδιαίτερα 31-7 και 41). Το δεύτερο περιστατικό αφορά τον έρωτα μιας άλλης αιχμάλωτης βασιλοπούλας, της Πανθέας, συζύγου του Αβρατάδη από τα Σούσα, η οποία απέκρουσε με θάρρος τις προτάσεις του δεσμώτη της, Αράσπη, και μετά τον ηρωικό θάνατο του άνδρα της στη μάχη, αυτοκτόνησε πάνω στο άψυχο σώμα του (*Κύρου Παιδεία* Δ. 6.11 και Ε 1.2 κ. εξ. και ΣΤ. 4.2 και Ζ 3.2 κ. εξ.).⁵⁵

Οι ξένες σύζυγοι είναι μια σημαντική ομάδα γυναικών του, και μάλιστα ίσως αποδεικνύονται πιο κατάλληλες από τις Ελληνίδες αντίστοιχές τους στην πρακτική υλοποίηση της ιδεολογίας του Ξενοφώντα για την ηγετική ικανότητα. Αυτές οι ξένες βασιλίσσες του Ξενοφώντος, σε αντίθεση με τις αρκετές αναισχυντα άπληστες και έντονα ερωτικές αντίστοιχές τους στις *Ιστορίες* του Ηροδότου, παραμένουν παράγοντες σωφροσύνης. Ο Ξενοφών τις εντάσσει στην αφήγησή του, παρουσιάζοντάς τες μέσα στο πλαίσιο των σχέσεών τους με τους άνδρες, συνήθως τους συζύγους τους, ή τον εκάστοτε αρσενικό πρωταγωνιστή της αφήγησης. Η Επύαξα, σύζυγος του Συνέννεση, εμφανίζεται στην *Ανάβαση*, η Πανθέα, γυναίκα του Αβραδάτη στην *Κύρου Παιδεία*, και η σύζυγος του Αλεξάνδρου των Φερών, και η Μανία, η χήρα σύζυγος του Ζένη, στα *Ελληνικά*. Ο Ξενοφών επικεντρώνεται στον διαμεσολαβητικό ρόλο που αυτές παίζουν ανάμεσα στον άνδρα που βρίσκεται (ή βρισκόταν) στη θέση του συζύγου τους, και σε έναν άλλον άνδρα, που είναι πιο ισχυρός (ή θα μπορούσε να είναι), ενώ επίσης τις απεικονίζει με κάποιους τρόπους ως ηγετικές φυσιογνωμίες.⁵⁶

Η Επύαξα, η Μανία και η Πανθέα μπαίνουν στην αφήγηση όταν η κατάσταση με έναν ισχυρό ξένο έχει γίνει κρίσιμη και επισφαλής, και έπειτα καταφέρνουν αυτόν τον ξένο να τον κάνουν φίλο⁵⁷. Οι δεσμοί φιλίας που καθιερώνουν έχουν ως αποδέκτες όχι μόνο τους ισχυρούς ξένους ηγέτες, αλλά και τους συζύγους τους, σε σχέση με τους οποίους ανταποκρίνονται εκ φύσεως καλύτερα στις απαιτήσεις της φιλίας. Δρουν ουσιαστικά, αντί να κρατούν παθητική στάση απέναντι στα γεγονότα και απλώς να δακρύζουν, ή να παρακαλούν μεμψιμοιρώντας. Αυτές οι γυναίκες αποκτούν αυτά που επιθυμούν χάρη στη διπλωματία τους, και επίσης, στην περίπτωση της Επύαξας και της Μανίας, χάρη στην προσφορά γενναιόδωρων δώρων, τα οποία κομίζουν από μόνες τους, και για λογαριασμό των συζύγων τους⁵⁸. Εκτός από τη βοήθεια που τους προσφέρουν οι σύζυγοί τους, διαθέτουν απαραίτητες ικανότητες (οι οποίες είναι αυτές που κατέχει κάθε επιτυχημένος ηγέτης: πρόθυμοι υπηρέτες, διοίκηση στρατιωτών, μη αμελητέος πλούτος, κ. ά.), χάρη στις οποίες αποκτούν τη δυνατότητα να ανταμείβουν φίλους. Οι ισχυροί

⁵⁵ Βλ. J. K. Anderson, *Ξενοφών, Η ζωή και το έργο του*, σσ. 194-195.

⁵⁶ Βλ. Baragwanath, (2010), 43-44, 67.

⁵⁷ Η φιλία συνδέεται με προοπτικές υλικών κερδών, όπως εδάφη, άλογα, άνδρες και όμορφες γυναίκες. Βλ. Baragwanath, (2010), 61.

⁵⁸ Η Κιλίκια επιδιώκει να εξασφαλίσει για τον σύζυγό της καλές διπλωματικές σχέσεις με τον Κύρο, ώστε να μην ληλατήσει την επικράτειά τους, ενώ η Μανία θέλει να την αφήσει ο Φαρνάβαζος ως ηγέτη της σατραπείας του νεκρού συζύγου της. Η Πανθέα ελπίζει να εξασφαλίσει αξιοπρεπή μεταχείριση για τον εαυτό της, και να επανασυνδεθεί με τον σύζυγό της. Η σύζυγος του Αρμένιου προσεγγίζει τον Κύρο πριν εκείνος αναχωρήσει από την Αρμενία (*Κύρου Παιδεία*, 3.3.2) ως διαμεσολαβήτρια, φέρνοντάς του δώρα από τον σύζυγό της. Βλ. Baragwanath, (2010), 48-49.

άνδρες-φίλοι με τη σειρά τους θα ανταποδίδουν αυτή την καλή συμπεριφορά, χωρίς μάλιστα να νιώθουν κατώτεροι από αυτές τις γυναίκες, καθώς αυτή η πραγματικότητα θα αποκρύπτεται επιμελώς. Ακόμη, όλες οι ξένες σύζυγοι παραχωρούν στρατιωτική βοήθεια. Η Επύαξα παρέχει χρήματα για την πληρωμή του στρατεύματος του Κύρου, η Μανία εισάγει έπαθλα που βελτιώνουν το επίπεδο των μισθοφόρων που εκστρατεύουν προς όφελος του Φαρνάβαζου, και εκστρατεύει μαζί του εναντίον των Μυσών και των Πισιδίων (*Ελληνικά*, 3.2.13) και υπό την καθοδήγηση της Πανθέας ο Αβραδάτης δεσμεύεται να συμμετάσχει σε κάθε επιχείρηση του Κύρου (*Ελληνικά*, 6.3.48-9). Στην περίπτωση της Μανίας, της Πανθέας, καθώς και της Επύαξας, ο Ξενοφών, εντοπίζει το μοτίβο της ανοιχτής στάσης-ειλικρίνειας της γυναίκας, το οποίο θεωρεί ως πράξη μεγαλοπρέπειας, που αξίζει ανταπόδοση. Έτσι, τονίζεται το ότι η γυναίκα προσφέρει εμπιστοσύνη για χάρη της δημιουργίας και διατήρησης μιας φιλικής σχέσης, καθώς και το ότι η ίδια παίρνει αυτές τις αποφάσεις από μόνη της. Στο ίδιο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τις περιστάσεις κατά τις οποίες μια παντρεμένη γυναίκα χρησιμεύει ως απεσταλμένη σε έναν ισχυρό άσχετο άνδρα.

Διευκρινίζεται ότι ο Ξενοφώντας με την αφήγησή του επιδιώκει να αμφισβητήσει ή να φαλκιδεύσει ρηχές και παραδοσιακές απόψεις για τις γυναίκες, και γενικά, για το δίπολο άνδρας-γυναίκα. Καταφέρνει, έτσι, να αναδείξει τη γυναικεία δύναμη και το γυναικείο χάρισμα. Και σχετικά με τη δομή της αφήγησης του Ξενοφώντα, τονίζεται ότι η γυναίκα είναι κάθε φορά αυτή που εκκινά τη δράση, ενώ η δύναμη που κατέχει, δεν οφείλεται στην εξουσία του συζύγου της, αλλά στη δική της αυτενέργεια, ειδικά στην περίπτωση της γυναίκας του Αλέξανδρου.⁵⁹ Τα τυραννικά χαρακτηριστικά των γυναικών, ιδιαίτερα της Μανίας, συμπληρώνουν την αναπαράστασή τους ως ιδανικοί ηγέτες, και είναι ενδεικτικά του πολιτικού και στρατιωτικού ρόλου που παίζουν, είτε ως φυσικοί ηγέτες, είτε ως διπλωματικοί εκπρόσωποι.

Συμπερασματικά, οι ξένες γυναίκες στον Ξενοφώντα διακρίνονται ως διαμεσολαβήτριες, φίλες και ιδανικοί ηγέτες, χτίζοντας κάθε φορά αληθινές σχέσεις. Ξεχωρίζουν από τις άλλες γυναίκες στα έργα του Ξενοφώντα λόγω της επιρροής που ασκούν. Επιπλέον, οι γυναίκες οδηγούν τη συζήτηση σχετικά με τις ιδανικές σχέσεις σε ένα πιο ιδανικό πλαίσιο, ενώ η καλλιέργεια της έμφυτης ικανότητάς τους να διενεργούν ανθρώπινες σχέσεις, ευοδώνεται και λόγω του ότι οι άνδρες δεν τις αντιλαμβάνονται ως απειλή. Κάποιες άλλες γυναικείες μορφές του Ξενοφώντα, πάλι, ξεχωρίζουν ως πραγματικοί ηγέτες από μια συγκεκριμένη οπτική, π.χ. η σύζυγος του Ισχομάχου, η περίπτωση της οποίας χαρακτηρίζει τις γυναίκες ως ανεξάρτητα δρώντα πρόσωπα, και συνδέει αυτή την ανεξαρτησία με την ιδιότητα της συζύγου.

⁵⁹ Σε αντίθεση με την Πανθέα και την Επύαξα, που διαπραγματεύονται με έναν ισχυρό άνδρα για να εξασφαλίσουν μια καλή αντιμετώπιση για τους συζύγους τους και για τον εαυτό τους, η σύζυγος του Αλέξανδρου διαπραγματεύεται με τα αδέρφια της για τη δολοφονία του συζύγου της. Βλ. Baragwanath, (2010), 60.

6) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ: Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ ΙΣΧΟΜΑΧΟΥ

Κανένα κείμενο δεν αποδίδει καλύτερα τη σύνδεση οικογένειας και οἴκου⁶⁰ από τον Οἰκονομικό του Ξενοφώντα. Ο Οἰκονομικός (λόγος) αποτελεί μια μελέτη πρακτικής χρησιμότητας που περιγράφει τη σωστή διαχείριση του κτήματος του Ισχομάχου. Το έργο, ακόμη, παρουσιάζει τον γάμο ως μια «οικονομική σύμπραξη», που αποσκοπεί στην αύξηση της περιουσίας (7. 2 και 7. 11). Κατά τον τέταρτο αιώνα, οι γυναίκες λάμβαναν περισσότερη εκπαίδευση, και γι' αυτό άρχισαν τότε να εμφανίζονται σαν καλλιτέχνιδες, γιατροί και φιλόσοφοι. Ο Οἰκονομικός έτσι αναφέρεται κυρίως στην εκπαίδευση των γυναικών, αναβαθμίζοντας μάλιστα τον ρόλο της νοικοκυράς σε ένα επάγγελμα εξαιρετικά σημαντικό για την οικονομία του οίκου. Στο έργο, με αφορμή τον στόχο του Ισχομάχου να καθορίσει ένα ορθολογικό μοντέλο, που θα επανισχυροποιήσει τη γεωργία και τις αξίες που σχετίζονται μ' αυτήν, αποδίδεται στη γυναίκα προεξάρχουσα σημασία.

Πράγματι, ο Οἰκονομικός εικονογραφεί, μεταξύ άλλων, το πορτρέτο της γυναίκας μέσα στο οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο του οἴκου του Ισχομάχου, συνδέεται με το γυναικείο ζήτημα που διεξάγεται στην Αθήνα μεταξύ των ετών 365 π.Χ. και 380 π.Χ. και έχει χαρακτηριστεί, εκτός από «απολογία υπέρ των παραδοσιακών αξιών», και ως «σχολείο γυναικών».⁶¹ Στο συγκεκριμένο έργο, ο Ισχομάχος διηγείται τον τρόπο που καθόρισε τις σχέσεις του με τη σύζυγό του, καθιστώντας της σαφές από την αρχή, το πώς αυτός επιθυμούσε να είναι και πώς ήταν σωστό να είναι.

Από το έβδομο έως το δέκατο κεφάλαιο του λόγου,⁶² ο Ισχομάχος περιγράφει στον Σωκράτη πώς διαπαιδαγώγησε τη δεκαπεντάχρονη σύζυγό του, η οποία το μόνο που γνώριζε ως τότε από το πατρικό της σπίτι, ήταν να είναι η υπάκουη κόρη, και στην καλύτερη περίπτωση να διανέμει το μαλλί στις υπηρέτριες για τον αργαλειό και το πλέξιμο. Το τμήμα αυτό του λόγου, εντάσσεται στο δεύτερο μέρος του Οἰκονομικού,⁶³ το οποίο αποτελείται από την αφήγηση του ευγενούς

⁶⁰ Ο οἶκος συνιστά ένα περιουσιακό σύνολο, που έχει τη δυνατότητα να αυξάνεται, (Οἰκονομικός, 1. 4) και περιλαμβάνει την κατοικία, αλλά και περιουσιακά στοιχεία που τυχόν βρίσκονται έξω από τα σύνορα της πόλης του ιδιοκτήτη (Οἰκονομικός, 1. 5). Εκτός από την ακίνητη περιουσία, ο οἶκος επίσης περιλαμβάνει τους δούλους και τον κινητό πλούτο. Βλ. Hoffmann, (1994), 280.

⁶¹ Βλ. Hoffmann, (1994), 266-268.

⁶² Αξίζει να αναφέρουμε συνοπτικά το περιεχόμενο του καθενός από αυτά τα κεφάλαια του Οἰκονομικού, που αναφέρονται στη γυναίκα. Στο έβδομο κεφάλαιο, το πρώτο θέμα είναι το θέμα του σπιτιού. Η γυναίκα είναι η βασίλισσα του οίκου, όπως και η βασίλισσα των μελισσών. Καθορίζεται ο σκοπός του γάμου, και ο Ισχομάχος εκθέτει στον Σωκράτη πώς διαπαιδαγώγησε τη σύζυγό του. Στο όγδοο κεφάλαιο ο Ισχομάχος μιλά στη σύζυγό του για την τάξη στο σπίτι, ως προϋπόθεση της οικονομίας, προβάλλοντας ως υπόδειγμα το μεγάλο φοινικικό πλοίο. Το ένατο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στη διαπαιδαγώγηση της συζύγου του Ισχομάχου για την οργάνωση του σπιτιού, και για τα καθήκοντα της συζύγου, ενώ το δέκατο κεφάλαιο αφορά τη γυναίκα και τον καλλωπισμό της. Βλ. Χ. Θεοδωράτος, Ξενοφώντος Οικονομικός, σ. 12.

⁶³ Στο πρώτο μέρος του έργου (παρ. 1-6) γίνεται επίσης αναφορά στη γυναίκα, μέσω της συζήτησης για τον συζυγικό βίο, όταν ο Σωκράτης επισημαίνει ότι για να γίνει ένας γάμος παραγωγικός,

Ισχομάχου, που είναι ενθουσιασμένος με τη φιλοφρόνηση ότι επιλέχθηκε ως υπόδειγμα ευγενικής καταγωγής (7.2). Ο ίδιος αναφέρει ότι περνά την περισσότερη ώρα έξω από το σπίτι, γιατί η γυναίκα του διαχειρίζεται αποτελεσματικότερα τις οικιακές υποθέσεις (7.3). Η γυναίκα του, λοιπόν, αποτελεί τον βασικό παράγοντα της ευημερίας του Ισχομάχου, σε ερώτηση του Σωκράτη για το πώς καταφέρνει και ασχολείται με τα της πόλεως, απ' όπου και πηγάζει ο τίτλος του καλοῦ κάγαθοῦ πολίτη. Εκείνη και ο σύζυγός της είναι τα δύο μόνο μέλη που, σε πρωταρχικό στάδιο, συνιστούν την οικογένεια στον *Οἰκονομικό*, και οι ρόλοι τους χαρακτηρίζονται κατά βάσιν ως εποπτικοί.

Το πρώτο πράγμα που περιγράφεται στην αναφορά των οικιακών δραστηριοτήτων του Ισχομάχου, είναι η αμηχανία της συζύγου του όταν εκείνη αποτυγχάνει να διεκπεραιώσει κάτι που της ανέθεσε ο σύζυγός της, ενώ η εκπαίδευσή της αρχίζει με έμφαση στην τάξη. Η εκπαίδευση λοιπόν της γυναίκας στην Αθήνα αρχίζει με τον γάμο, και εμπίπτει στα καθήκοντα του κυρίου του οίκου. Ο Ισχομάχος είναι ο κύριος του οίκου και κυβερνήτης του, και λόγω αυτής της ιδιότητας διοικεί τους δούλους ως κύριος, τα παιδιά σαν βασιλιάς, και τη γυναίκα του σαν πολιτικός αρχηγός. Ο Ισχομάχος εκπαιδεύει τη γυναίκα του, όπως θα εκπαίδευε οποιοδήποτε άλλο οικιακό ζώο, και ακόμη επισημαίνεται ότι πρώτα-πρώτα η γυναίκα του Ισχομάχου πρέπει να «τιθάσεται». Η Kronenberg παρατηρεί επίσης ότι ο Ισχομάχος κάνει λόγο ακόμη και για «τιθάσωση και εξημέρωση» της γυναίκας του (*χειροθήης ἦν καὶ ἐτετιθάσεντο*, 7.10) και ότι απερίφραστα χρησιμοποιεί διδακτικές μεθόδους που αρμόζουν σε άγρια ζώα (*ἢ δοκοῦσα θηριώδης παιδεία*, 13.9) για την εκπαίδευση των δούλων του.⁶⁴ Και ο Καρζής υπογραμμίζει το γεγονός ότι στον *Οἰκονομικό* η γυναίκα εξομοιώνεται με τους δούλους, τα πρόβατα και τα άλογα (3.10-11).⁶⁵

Στον *Οἰκονομικό* βλέπουμε ότι ο Ισχομάχος ξεκίνησε να διαπαιδαγωγεί τη γυναίκα του μόλις εκείνη εγκαταστάθηκε στην οικία του σε ηλικία δεκαπέντε ετών (7.5). Η κοπέλα ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου αμαθής,⁶⁶ διότι ως τότε είχε ανατραφεί «ὅπως ὡς ἐλάχιστα μὲν ὄψοιτο, ἐλάχιστα δ' ἀκούσοιτο, ἐλάχιστα δ' ἔροιτο» (7.5), και γνώριζε απλώς να υφαίνει μάλλινο ένδυμα (παρόλο που μάλλον θα ήταν υπερβολικά πολυάσχολη για να υφαίνει) και να αναθέτει εργασία στις δούλες. Αυτά εξηγεί ο Ισχομάχος στον Σωκράτη, που τον είχε ρωτήσει αν επωμίστηκε ο ίδιος την

απαιτείται κοινή προσπάθεια του ζευγαριού, ενώ άλλοι οδηγούνται στην καταστροφή, και επίσης, στο σημείο που μιλά για τη σύζυγο που συνεισφέρει στον ίδιο βαθμό με τον άνδρα της στην οικονομική επιτυχία του οίκου, όταν διαχειρίζεται με επιτυχία τις οικιακές υποθέσεις. Βλ. S. Pomeroy, «Slavery in the Greek Domestic Economy», σ. 59.

⁶⁴ Βλ. L. Kronenberg, *Allegories of Farming from Greece and Rome, Philosophical Satire in Xenophon, Varro and Virgil*, σ. 57. Ο Ισχομάχος χρησιμοποιεί παρόμοιες μεθόδους με τους πολιτικούς φορείς, για να εκπαιδεύσει τη γυναίκα του και τους επιστάτες του να είναι υπάκουοι, δηλαδή τον έπαινο, την κατηγορία, την επιβράβευση, την τιμωρία. Έπειτα, διδάσκει τη γυναίκα του και τους επιστάτες του αυτές τις μεθόδους, για να κάνουν με τη σειρά τους, τους δούλους πιστούς και εργατικούς. Βλ. Kronenberg, (2009), 58.

⁶⁵ Βλ. Θ. Καρζής, *Η γυναίκα στην αρχαιότητα, Προϊστορία – Ανατολικοί πολιτισμοί, Ελλάδα – Ρώμη*, σ. 175.

⁶⁶ Αντίθετα, κατά την Pomeroy ο Ξενοφών περιγράφει τη γυναίκα του Ισχομάχου σαν εγγράμματη (9.10). Βλ. Pomeroy, (1995), 34.

εκπαίδευση της γυναίκας του ή αν εκείνη ήξερε τα καθήκοντά της πριν από τον γάμο. Η γυναίκα του Ισχομάχου, πάντως, γνώριζε ήδη καλά το πιο σημαντικό μάθημα κατά τη γνώμη του συζύγου της, τόσο για τους άντρες, όσο και για τις γυναίκες: το πώς να κυριαρχεί στις σωματικές ανάγκες της. Η πιο σημαντική αρετή της Αθηναίας είναι η εγκράτεια, καθώς οδηγεί σε όσο το δυνατόν περισσότερο υλικό κέρδος, και συνιστά βασική επιδίωξη της ανατροφής της γυναίκας του Ισχομάχου. Γι' αυτό η μητέρα της, τη συμβούλευε να εφαρμόζει «τό σωφρονεῖν». Η σωφροσύνη-εγκράτεια αφορά και τον τομέα της διατροφής, και τον ερωτικό τομέα (7. 14). Αναμφίβολα, και οι δύο σύζυγοι είναι σε θέση εξίσου να θυμούνται και να δαμάζουν με αυτοέλεγχο τα πάθη τους (7.26-27).

Στη συνέχεια, ο Ισχομάχος αφηγείται ότι ξεκίνησε να εκπαιδεύει τη σύζυγό του, αφού προηγήθηκαν προσευχές και θυσίες προκειμένου να του δώσουν το χάρισμα να τη διδάξει, και σε εκείνην τη φώτιση για να μάθει (7.7). Η σύζυγός του ήταν πρόθυμη να μάθει, κι αυτό αποδεικνύεται από τις ερωτήσεις που θέτει στον Ισχομάχο, σχετικά με το πώς μπορεί να τον βοηθήσει και τι ικανότητες έχει. Έπειτα, της διευκρίνισε (7. 10 κ. εξ.) τη φύση της σχέσης τους, λέγοντάς της ότι την παντρεύτηκε σκεπτόμενος τον εαυτό του, επειδή για το σπίτι και τα παιδιά χρειαζόταν την καλύτερη σύντροφο, και οι γονείς της την έδωσαν σ' αυτόν για τον ίδιο λόγο, προτιμώντας τον απ' όλες τις πιθανές επιλογές συζύγου. Ο Ισχομάχος άρχισε να διαπαιδαγωγεί τη γυναίκα του αφού της εξήγησε ότι «οὐκ ἀπορία ἦν» στην ανεύρεση κάποιας άλλης (7. 11). Ο δε πατέρας της, την παρέδωσε σ' αυτόν, ώστε το σπίτι τους να ευημερήσει.

Σ' αυτό το σημείο ξεκινά να συσχετίζεται η γυναίκα με τα περιουσιακά αγαθά. Αυτή η έμφαση που δίνεται στον οικονομικό ρόλο της Αθηναίας,⁶⁷ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρωταρχικός σκοπός του γάμου ήταν είτε η διατήρηση των οίκων, είτε η δημιουργία νέων οίκων. Ο ίδιος ο Ισχομάχος θίγει τα ζητήματα του σκοπού του γάμου και της τεκνοποίησης, για τα οποία εκφράζει ότι οι θεοί έχουν συνδέσει μαζί τον άνδρα και τη γυναίκα, ώστε και οι δύο να επωφεληθούν αυτής της ένωσης (7. 18)· ακόμη, εξηγεί ότι η τεκνοποιία εξυπηρετεί τον σκοπό της διατήρησης των ειδών, ενώ οι απόγονοι συντηρούν τους γονείς στα γεράματά τους (7. 19). Ο Ισχομάχος δηλώνει στη σύζυγό του ότι το σπίτι τους ανήκει και στους δύο από κοινού, και ότι το ίδιο ισχύει και για το ταμείο τους, στο οποίο συνεισφέρει ο μόνος με όλα του τα υπάρχοντα, και η δε με την προίκα της,⁶⁸ χωρίς να υπολογίζουν το ποιος συνέβαλε περισσότερο. Τα κοινά περιουσιακά στοιχεία είναι ωφέλιμα και οδηγούν

⁶⁷ Η Pomeroy δικαίως ασκεί δριμεία κριτική στον Finley, λέγοντας ότι απέτυχε να αναγνωρίσει πλήρως τη συμβολή των γυναικών, δούλων και ελεύθερων, στην οικονομία και ότι έδωσε λίγη προσοχή στη δουλειά των γυναικών του σπιτιού, αν και πιθανότατα οι γυναίκες ήταν πολυάριθμες, ίσως και περισσότερες από τους άνδρες δούλους. Εκτός από τον Finley, το ίδιο σωστά επικρίνει και τον Marx και τον Soré, λέγοντας ότι απέτυχαν να συνειδητοποιήσουν ότι στον *Οικονομικό*, ο Ξενοφών συζητά τον θεμελιώδη για την ελληνική κοινωνία, διαχωρισμό της εργασίας των δύο φύλων. Βλ. Pomeroy, (1995), 57. Η ίδια προκρίνει τον G. E. M. de Ste. Croix, καθώς σε αντίθεση με τον Finley, προσπάθησε να εντάξει τις γυναίκες μέσα στην ερμηνεία του για την οικονομία και την κοινωνία. Βλ. Pomeroy, (1995), 44.

⁶⁸ Ο Ισχομάχος δεν αντιμετωπίζει την προίκα της γυναίκας του απλώς σαν στοιχείο αποταμίευσης, ενώ εκτιμά όχι μόνο την προίκα της, αλλά και τις μελλοντικές της συνεισφορές. Βλ. Pomeroy, (1995), 60.

σε ευημερία, μόνο όταν ο ιδιοκτήτης γνωρίζει πώς να τα χρησιμοποιεί. Αυτά τα περιουσιακά στοιχεία συνοδεύονται από έναν προσδιορισμό: η κατοικία πρέπει να είναι «άνετη», τα σκεύη «τακτοποιημένα», οι δούλοι «εργατικοί», τα κτήματα «καλλιεργημένα», τα άλογα «αποδοτικά» και οι γυναίκες «βοηθητικές» (3,15). Η γυναίκα, επομένως, συμπεριλαμβάνεται στα περιουσιακά αγαθά, στον κατάλογο των οποίων καταλαμβάνει μάλιστα την τελευταία θέση.⁶⁹ Ωστόσο, η γυναίκα από μόνη της ποτέ δεν είναι αγαθό, μπορεί όμως να γίνει αν ο άνδρας τη διαμορφώσει ανάλογα με τις επιθυμίες του.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι η προίκα της γυναίκας του Ισχομάχου είναι, ως τμήμα των περιουσιακών αγαθών, και ένα μέσον επαύξησης του *οίκου*.⁷⁰ Επίσης η προίκα της γυναίκας, σε χρήμα ή σε ακίνητα, καθόριζε σημαντικά την τύχη της και η ίδια είχε καθήκον να μεριμνά για τη διατήρησή της. Ο Ξενοφών τονίζει ότι ο γάμος συνιστά μια κοινότητα περιουσιακών στοιχείων, και ότι ο σκοπός του είναι πρωτίστως οικονομικός, με την ελληνική σημασία του όρου. Ωστόσο, δεν θα έπρεπε να θεωρήσουμε ότι μέσω της επίδοσης προίκας η γυναίκα εξισωνόταν με τον άνδρα. Η γυναίκα πάντοτε βρισκόταν υπό την εξάρτηση και την κηδεμονία κάποιου άνδρα, πρώτα του πατέρα της, και μετά του συζύγου της. Μόνο μία φορά βλέπουμε στον *Οικονομικό* αντιστροφή της εξουσίας, χωρίς να αλλάζει η κυριαρχία, κατά την οποία ο κύριος φαινομενικά υπακούει στη γαλουχημένη σύμφωνα με τις επιθυμίες και τις πεποιθήσεις του, μαθήτρια (11.25).

Μετά την παραδοχή της συζύγου του ότι όλα εξαρτώνται από αυτόν, ο Ισχομάχος της διευκρινίζει σε τι συνίσταται η σύνεση, τόσο στους άνδρες, όσο και στις γυναίκες: στο να ενεργούν έτσι, ώστε να διαφυλάσσονται τα υπάρχοντα με τον καλύτερο τρόπο και να προστίθενται και άλλα, πάντα με πράξεις δικαιοσύνης και εντιμότητας. Η γυναίκα του Ισχομάχου, επομένως, εκτελεί στην ουσία χρέη επιστάτη, ούσα πολύτιμη βοηθός για τον σύζυγό της, ενώ αν δεν εκπαιδευόταν σωστά, θα γινόταν εχθρός του άνδρα. Επομένως, αν χρέος του άνδρα είναι να εισάγει περιουσιακά αγαθά στην οικογένεια, η γυναίκα πρέπει να τα διαχειρίζεται.⁷¹ Η σύζυγος του Ισχομάχου, πάντως, θα αποκομίσει τη μεγαλύτερη ικανοποίηση αν αποδειχτεί καλύτερη από τον σύζυγό της.⁷²

⁶⁹ Οι γυναίκες συνιστούν σημαντικό μέρος του εξαιρετικά πλούσιου και εκτεταμένου οίκου του Ισχομάχου, ο οποίος «κατείχε έναν απροσδιόριστο αριθμό από δούλους και δούλες, μια απεριόριστη έκταση γης, και τόσο μεγάλη κινητή περιουσία, που ήταν απαραίτητη μια απογραφή για να την καταγράψει (9. 10)». Βλ. Pomeroy, (1995), 51.

⁷⁰ Μια άλλη σύνδεση της γυναίκας με τον οίκο ήταν ότι ο οίκος έπρεπε να μπορούσε να παρέχει προίκα για τις κόρες (όπως και για τη γυναίκα του Ισχομάχου στο 7. 13). Η προίκα της γυναίκας και η ως τότε συγκεντρωθείσα περιουσία του άντρα, συγκροτούσαν το θεμέλιο του οίκου στο ξεκίνημα ενός γάμου. Η προίκα συμπεριελάμβανε τα χρήματα και την κινητή περιουσία. Ο σύζυγος όφειλε να παρέχει τη γη, και το σπίτι με τα περισσότερα από τα περιεχόμενά του. Βλ. Pomeroy, (1995), 52, 53.

⁷¹ Ο Ισχομάχος με τη σύζυγό του ίσως να κρατούσαν οικονομικό αρχείο. Η σύζυγος του Ισχομάχου, επίσης, κάθε μήνα έκανε τον προϋπολογισμό της (9. 8 και 7. 36) με τον τρόπο που της υποδείκνυε ο άντρας της, μοιράζοντας τις προμήθειες που διατίθενται για έναν χρόνο σε μηνιαίες δόσεις (βλ. 7. 36 και 9. 18). Βλ. Pomeroy, (1995), 56-57.

⁷² Ο Ισχομάχος παραδέχεται ότι η συνεισφορά της γυναίκας του στο σπίτι μπορεί να ξεπερνά την δική του (7. 13-14). Έτσι, με τη δυναμική της συνεισφοράς ως μια συνετή διαχειρίστρια, μπορεί να ευθύνεται για περισσότερο από το μισό εισόδημα ενός οίκου. Βλ. Pomeroy, (1995), 60. Ακόμη, στον *Οικονομικό* μια γυναίκα μπορεί να εξασκήσει εξουσία πάνω στον σύζυγό της, μέσω της καλλιέργειας

Ο Ισχύμαχος έπειτα μιλά στη γυναίκα του για τις έμφυτες ικανότητες που διαθέτει χάρη στον θεό, και τις οποίες επικροτεί και ο νόμος. Το αρσενικό και το θηλυκό ζευγαρώνουν με σκοπό τη διαιώνιση του είδους και, όσον αφορά το ανθρώπινο είδος, τη φροντίδα των γονιών στα γηρατειά τους. Σε αντίθεση με τα άγρια ζώα, ο άνθρωπος έχει ανάγκη από καταφύγιο, αλλά και από αγαθά που παράγει η φύση. Έτσι, η γυναίκα είναι πλασμένη για τις εσωτερικές εργασίες (7.22-25), ενώ ο άνδρας αντέχει εκ φύσεως το κρύο και τη ζέστη, τα μακρινά ταξίδια, τη στρατιωτική θητεία και τις εξωτερικές εργασίες. Αυτό όρισε ο θεός, κι αυτό επισφραγίζει και ο ανθρώπινος νόμος. Ακόμη, θεωρείται πιο έντιμο η γυναίκα να παραμένει στο σπίτι της, παρά να κυκλοφορεί έξω.⁷³ Για τον άντρα, πάλι, ισχύει το αντίθετο. Μάλιστα, ο άνθρωπος θα λάβει θεϊκή τιμωρία αν δεν ενεργεί σύμφωνα με τον προορισμό που ορίζει το φύλο του. Ο Ισχύμαχος, λοιπόν, προβάλλει το σημείο αυτό ως πρωταρχικό αξίωμα, και αφού η φυσική τάξη έχει καθοριστεί εκ των πραγμάτων από τον θεό, δυστυχιμένος θα είναι όποιος ζει χωρίς να εκπληρώνει τα καθήκοντα που του έχουν επιβληθεί, από τον θεό, τον νόμο και το φύλο του (7.31). Διαπιστώνουμε, έτσι, έναν διαχωρισμό στον χώρο δράσης των δύο φύλων. Ο εξωτερικός χώρος προορίζεται για τους άνδρες, ενώ ο εσωτερικός για τις γυναίκες. Οι εργασίες του οίκου αναλογούν, επομένως, στη γυναίκα που εκ φύσεως αποδεικνύεται καλύτερη στη φύλαξη του οίκου. Εντοπίζονται δε κι άλλες διαφορές ανάμεσα στον άνδρα και στη γυναίκα: η γυναίκα είναι εκείνη που θα δείξει στοργή και αγάπη στα νεογέννητα, ενώ ο άνδρας είναι μάλλον αδιάφορος γι' αυτά.⁷⁴ Ακόμη, ο άνδρας είναι εκ φύσεως τολμηρός, αλλά η γυναίκα νιώθει φόβο και δειλιάζει (7.25).

Τα σχόλια των μελετητών πάνω στην ανάλυση του συγκεκριμένου ζητήματος, συγκλίνουν. Κινούμενη στο ίδιο μοτίβο, η Hoffmann διατυπώνει την άποψη ότι «η κατάσταση της γυναίκας του Ισχυμάχου εξηγείται από τη σύμπτωση νόμου/εθίμου και φύσης. Το έθιμο πραγματώνει τη φυσική τάξη.»⁷⁵ Είναι γεγονός ότι ο Ξενοφών αντιμετωπίζει τον γάμο ως μια αναγκαιότητα: αυτή η ένωση του άνδρα και της γυναίκας αρμόζει στην ιδιαίτερή τους φύση, και η αδυναμία της γυναικείας φύσης είναι στον αντίποδα της δύναμης του άνδρα, και τη συμπληρώνει (7.23). Η Mossé, επίσης, κάνει λόγο για «φυσικά» θεμέλια του καταμερισμού των καθηκόντων του άνδρα και της γυναίκας, όπως τα ορίζει ο Ξενοφών, και επισημαίνει ότι αυτός ο διαχωρισμός σηματοδοτεί μια πραγματικότητα που αντιπροσωπεύει μια διάρκεια, αφού πρωταρχικό μέλημα της γυναίκας στην Αθήνα της εποχής του Ξενοφώντα,

των διανοητικών της ικανοτήτων, και να έχει ανδρική εξυπνάδα (7. 32 και 10. 1). Βλ. Pomeroy, (1995), 34.

⁷³ Ο γυναικείος χώρος δράσης είναι κλειστός και καθορίζεται από τα όρια του χώρου οίκησης, του καταφυγίου (στεγνοῦ), όπου μεγαλώνουν τα παιδιά και αποθηκεύονται οι προμήθειες. Ο Ισχύμαχος, πάλι, περνά τον καιρό του επιθεωρώντας τα κτήματα και ασκούμενος «εἰς τὰ τοῦ πολέμου» (11. 17). Βλ. Hoffmann, (1994), 271.

⁷⁴ Μπορεί η γυναίκα να έχει ένα σώμα λιγότερο δυνατό σε σχέση με του άνδρα, όμως είναι προικισμένη με μεγαλύτερη τρυφερότητα, αυτή που χρειάζεται για το νεογέννητο. Αυτή η τρυφερότητα δεν είναι ίδιον της φύσης των ανδρών. Βλ. Cantarella, (1998), 108.

⁷⁵ Ο Ξενοφών υποστηρίζει ότι, όπως ο Ισχύμαχος στον *Οἰκονομικό*, έτσι και κάθε άνδρας έχει ανάγκη από στέγη και σύζυγο. Βλ. Hoffmann, (1994), 274 και *Οἰκονομικός*, 7. 28.

όπως στα βασίλεια του έπους, είναι η οικιακή εργασία.⁷⁶ Και για την Cantarella, ο Ξενοφών, αν και ενστερνίζεται κάποιες απόψεις του Σωκράτη, όπως ότι η γυναίκα διαθέτει εκ φύσεως μνήμη και παρατηρητικότητα όπως και ο άντρας, τονίζει κι αυτός, το ότι η γυναίκα είναι πλασμένη για τις σπιτικές εργασίες. Οι θεοί έδωσαν και στα δύο φύλα εξίσου την ίδια ικανότητα να ελέγχουν τα πάθη τους. Όμως, ορισμένα φυσικά χαρακτηριστικά των γυναικών, τις καθιστούν προορισμένες για έναν περιορισμένο τρόπο ζωής και για συγκεκριμένες δραστηριότητες (7.26-27).⁷⁷ Μια πολύ ενδιαφέρουσα διατυπωμένη άποψη που αφορά τη σχέση θρησκείας και νόμου, είναι αυτή της Kronenberg. Η ίδια εξηγεί εξαιρετικά κατατοπιστικά, ότι «οι θεοί του Ισχομάχου προστάζουν ακριβώς αυτό που τα φυσικά ένστικτα προστάζουν για τη διατήρηση των ειδών, και ο νόμος υποστηρίζει αυτό που οι θεοί υποστηρίζουν, εγκωμιάζοντας και ανακηρύσσοντας αξιότιμη (δηλ. τιμώντας) τη φυσική τάξη των πραγμάτων (7. 30). Συνεπώς, η ηθική, ο νόμος και η θρησκεία είναι όλα άμεσα συνδεδεμένα με τα υλικά κέρδη που δίνουν».⁷⁸

Στη συνέχεια, μαθαίνουμε ότι υπόδειγμα για τον ρόλο και τη θέση της γυναίκας μέσα στον οίκο, είναι η βασίλισσα των μελισσών (7.33). Παραμένει στην κυψέλη, ελέγχει ό, τι της παραδίνεται και αναθέτει εργασία στις εργάτριες. Χρέος της είναι η διαφύλαξη, και η εκτροφή των νεοσσών, με απώτερο σκοπό να ιδρυθεί κάποτε μια νέα αποικία. Ο Ξενοφών χρησιμοποιεί τα ίδια ρήματα και για τις εργασίες που επωμίζεται η γυναίκα, συγκρίνοντας τα καθήκοντα της γυναίκας του Ισχομάχου με αυτών της βασίλισσας των μελισσών⁷⁹ μέσα στην κυψέλη (7.17).

Έτσι, λοιπόν, αναλογικά με τη βασίλισσα των μελισσιών, η κυρία του σπιτιού πρέπει να παραμένει στο σπίτι,⁸⁰ να κατανέμει στους δούλους στις εξωτερικές εργασίες και να επιβλέπει τις δουλειές του σπιτιού. Θα πρέπει να ελέγχει τις δαπάνες και «να προνοεί και να προσέχει, ώστε τα χρήματα ενός έτους να μην δαπανηθούν σε ένα μήνα» (*Οικονομικός* 7. 36). Στις αρμοδιότητές της συμπεριλαμβάνεται η φροντίδα των άρρωστων δούλων, καθήκον ευχάριστο για την ίδια, αν αυτοί οι δούλοι έχουν εκδηλώσει ευγνωμοσύνη και ευπρέπεια από πριν. Ευχάριστο είναι ακόμη για εκείνη να διδάξει μια υπηρέτρια που δεν γνωρίζει γνέσιμο, για να την κάνει ακόμα πιο άξια.⁸¹ Η στάση της πρέπει να είναι ευνοϊκή

⁷⁶ Βλ. Mossé, (2004), 40.

⁷⁷ Βλ. Cantarella, (1998), 107.

⁷⁸ Βλ. Kronenberg, (2009), 56, 57.

⁷⁹ Αν και οι Έλληνες φιλόσοφοι δεν ήταν απόλυτα σίγουροι για το φύλο της βασίλισσας της κυψέλης, υπήρχε η ομοφωνία ότι οι εργάτριες ήταν θηλυκού γένους. Έτσι, αναλογικά, οι δούλες παρομοιάζονται με μέλισσες-εργάτριες. Βλ. Pomeroy, (1995), 63.

⁸⁰ Μεταξύ των ελάχιστων ευκαιριών που είχαν οι γυναίκες στην Αθήνα, όπως και στον Σκιλλούντα, για να βγουν από το σπίτι, ήταν οι θρησκευτικές γιορτές, και φυσικά οι γάμοι και οι κηδείες. Βλ. Anderson, (2002), 194.

⁸¹ Η αξία ακόμα και μιας απλής δούλας διπλασιάζεται όταν μαθαίνει να γνέθει, επομένως αυξάνει και την αξία της περιουσίας. (7. 41). Βλ. Pomeroy, (1995), 61. Αυτό εξηγείται ως εξής: δεδομένου ότι η παραγωγικότητα και η μέση τιμή των ανδρών και των γυναικών δούλων ήταν η ίδια, όταν οι σκλάβες, των οποίων η κύρια δουλειά δεν ήταν η επεξεργασία του μαλλιού, έγνεθαν στον ελεύθερό τους χρόνο, αύξαναν την δική τους αξία, αλλά και την αξία της περιουσίας του κυρίου τους. Βλ. Pomeroy, (1995), 63. Μάλιστα, η κατασκευή υφασμάτων ήταν αποκλειστικά γυναικεία υπόθεση, αναγνωρισμένη από τους Έλληνες σαν οικονομική συνεισφορά. Βλ. Pomeroy, (1995), 61.

προς τους συνετούς και αξιόπιστους δούλους, και να τιμωρεί τους κακούς, όπως θα έπραττε ένας δικαστής σε ευνομούμενη πόλη (*Οικονομικός*, 9. 14). Η οικοδέσποινα, πράγματι, εκτελεί χρέη επιστάτριας της εργασίας των υπηρετριών κι ορισμένων υπηρετών, άρα είναι κάτοχος μιας ορισμένης εξουσίας. Και ανάλογα με τον τρόπο που κάνει χρήση αυτής της εξουσίας, κρίνεται ως καλή ή ως κακή οικοδέσποινα. Και χάρη στην εκπαίδευση του συζύγου της, η γυναίκα του Ισχομάχου⁸² έγινε καλή σύζυγος και οικοδέσποινα, αφού αύξησε τη συνεισφορά της στο σπίτι, και στάθηκε άξια να διδάξει τους δούλους με τη σειρά της. Ο Ισχύμαχος, μάλιστα, λέει στη γυναίκα του ότι η ίδια μπορεί να κάνει τους δούλους δύο φορές πιο πολύτιμους, διδάσκοντάς τους να είναι παραγωγικοί, και ότι προστατεύει την επένδυση του οίκου σε ανθρώπινο κεφάλαιο, με το να φροντίζει όσους δούλους είναι άρρωστοι (7. 37, 41).

Για την άσκηση της εξουσίας από πλευράς της γυναίκας, απαιτείται κατ' αρχάς να γνωρίζει η ίδια να διατάζει, και έπειτα να διοικεί το σπίτι. Ο καλός αρχηγός είναι εκείνος που ξέρει να παίρνει το μέγιστο απ' αυτούς που διατάζει. Δηλαδή, για να γίνει καλός αρχηγός η κυρία του σπιτιού, θα πρέπει να γνωρίζει πώς να επιλέγει αυτούς κι αυτές που έχει στη δούλεψή της, και να παίρνει απ' αυτούς το καλύτερο μέρος. Βέβαια, για την αποτελεσματικότερη άσκηση της γυναικείας εξουσίας, πρέπει να υπάρχει στον οίκο μια τάξη⁸³ αντίστοιχη με εκείνη που πρέπει να επικρατεί στο πεδίο της μάχης ή στο εσωτερικό ενός караβιού. Ο Ισχύμαχος, όταν υποδέχτηκε τη σύζυγό του στο σπίτι τους, της έδειξε κάθε δωμάτιο του σπιτιού και τη χρήση για την οποία προοριζόταν το καθένα. Συγκεκριμένα, στον *θάλαμο* φυλάσσονταν τα πιο πολύτιμα αγαθά, ενώ σε άλλες αίθουσες αποθηκεύονταν το σιτάρι και το κρασί, τακτοποιούνταν τα πιατικά, καθημερινά και πιο πολύτιμα. Σ' αυτά τα δωμάτια η σύζυγος του Ισχομάχου είχε την εξουσία μιας βασίλισσας, έστω κι αν αυτή η βασιλεία εξασκούσαν πάνω σε δούλους και υπηρετρίες.

Όσον αφορά τη σχέση γυναίκας και δούλων, στο κτήμα του Ισχομάχου, η γυναίκα παρουσιάζεται ως ο ενδιάμεσος ανάμεσα στον πολίτη και στους δούλους. Ως «εταίρος» του συζύγου της, έχει χρέος να μεταδώσει στις υπηρετρίες⁸⁴ και στους δούλους⁸⁵, τις αξίες που κάποιοι άλλοι της μετέδωσαν. Θα επιβραβεύσει και θα

⁸² Η γυναίκα του Ισχομάχου μπορεί να γνώριζε λίγα όταν παντρεύτηκε, όμως οι ικανότητές της να ελέγχει την όρεξή της, να υφάινει και να αναθέτει το γνέσιμο στους δούλους, ήταν κάθε άλλο παρά ασήμαντες, καθώς ήταν αποτελέσματα αυτοελέγχου, γνώσης και ουσιαστικής ενασχόλησης. Είχε επίσης την ικανότητα να διαβάζει και να γράφει, και χάρη σ' αυτήν θα μπορούσε να διαχειρίζεται με ευχέρεια τα υπάρχοντα και τα οικονομικά αρχεία του σπιτιού (7. 36). Βλ. Pomeroy, (1995), 59.

⁸³ Ο Ισχύμαχος είναι υπέρμαχος της επικράτησης της τέλει τάξης, τονίζοντας στη γυναίκα του στο 8. 3 ότι δεν υπάρχει τίποτα τόσο χρήσιμο ή υψηλό για τους ανθρώπους, όσο η τάξη, ενώ ορίζει τη φτώχεια ως το να μην μπορεί κανείς να βρει κάτι όταν το χρειάζεται (8. 2). Βλ. Kronenberg, (2009), 61.

⁸⁴ Όσο για τις ερωτικές σχέσεις μεταξύ του κυρίου και των δούλων, παρότι η σύζυγος δεν είναι απαραίτητη για την σεξουαλική ικανοποίηση του άνδρα, λόγω της ύπαρξης των δούλων στο σπίτι, ο Ισχύμαχος παραδέχεται ότι προτιμά τη σεξουαλική επαφή με τη σύζυγό του, ειδικά εάν εκείνη είναι φυσικά ελκυστική και πρόθυμη (9. 5). Ο λόγος είναι ότι οι δούλοι πλαγιάζουν με τον κύριο καταναγκαστικά, επομένως είναι γι' αυτόν λιγότερο επιθυμητοί σεξουαλικοί σύντροφοι. Βλ. Pomeroy, (1995), 35.

⁸⁵ Οι δούλες, όπως φαίνεται, ήταν υπερδωπλάσιες από τους άνδρες δούλους. Αξιοσημείωτο είναι, μάλιστα, ότι έτρωγαν τις ίδιες ποσότητες φαγητού με τους άνδρες, γεγονός που υποδεικνύει ότι η δουλειά τους ήταν εξίσου κουραστική, και ισάξια με αυτή των ανδρών. Βλ. Pomeroy, (1995), 62.

επιβάλλει κυρώσεις ανάλογα με την περίπτωση. Η γυναίκα και οι δούλοι είναι διαπαιδαγωγήσιμοι, αλλά δεν έχουν αυτοτελή κοινωνική οντότητα. Δεν έχουν δικαίωμα λόγου και δεν αναφέρονται με το κύριο όνομά τους. Είναι πάντοτε «η γυναίκα του Ισχομάχου», και «η υπηρέτρια του Ισχομάχου», και πάντοτε εξαρτώνται και καθορίζονται κοινωνικά σε σχέση με τον κύριό τους. Το κοινό τους σημείο εντοπίζεται στο ότι και οι δύο δεν έχουν θέση στον πολιτικό χώρο, διότι «η ελληνική πόλη της κλασικής εποχής χαρακτηριζόταν από μία διπλή απόρριψη: της γυναίκας (η ελληνική πόλη είναι λέσχη ανδρών) και του δούλου (είναι λέσχη πολιτών)».⁸⁶

Ο Ισχομάχος αναφέρει στον *Οίκονομικό* μια άλλη γυναικεία μορφή, εκτός από τη σύζυγό του, την *οίκονόμο* (*Οίκονομικός* 9. 11), η οποία τη βοηθά στις οικιακές εργασίες, και επιλέγεται μεταξύ των υπόλοιπων δούλων, ώστε να είναι εγκρατής στο φαγητό, στο ποτό, τον ύπνο και τις σεξουαλικές απολαύσεις. Σημαντικό κριτήριο επιλογής της *οίκονόμου* είναι επίσης η καλή μνήμη και η ικανότητα να μένει μακριά από ζημιές και αμέλειες, ενώ γνωρίζει ότι θα χαίρει εκτίμησης από τους κυρίους της, αν τηρεί σωστή στάση απέναντί τους. Η επιλογή της *οίκονόμου* είναι σοβαρή υπόθεση. Στο ένατο κεφάλαιο του κειμένου γίνεται ξεχωριστή αναφορά στην κατάλληλη *οίκονόμο*, και στον τρόπο που πρέπει το ζευγάρι να της συμπεριφέρεται για να εξασφαλίζει το ενδιαφέρον της για τις οικιακές εργασίες. Ο Ισχομάχος χαρακτηρίζει την *οίκονόμο* ως πολύτιμη βοηθό, που πρέπει να έχει τα ίδια προτερήματα με την κυρία της, καθώς μοιράζεται μαζί της τον χώρο, τον χρόνο και τις υπευθυνότητες. Η σύζυγος και η *οίκονόμος* συμπράττουν και συμμετέχουν από κοινού στις λύπες και στις χαρές του νοικοκυριού. Αυτές θα ενδιαφερθούν να αυξήσουν τα πλούτη του οίκου, και με χαρά θα φροντίσουν να τα διατηρήσουν και να τα αυξήσουν (9.19).

Ένα ακόμη ζήτημα που τίγεται στο έργο, είναι το αν η ηλικία επηρεάζει την τιμή της γυναίκας. Στην πραγματικότητα, η νεαρή σύζυγος του Ισχομάχου δεν πρέπει να φοβάται μήπως με τα χρόνια χάσει την τιμή της.⁸⁷ Αντίθετα, χάρη στους πολλαπλούς ρόλους που επιτελεί, όσο μεγαλώνει θα χαίρει και περισσότερης εκτίμησης. Η τιμή δεν πηγάζει από τη νεανική ομορφιά, αλλά από τις διαχρονικές αρετές του ανθρώπου (7. 37-43). Ο Ισχομάχος παραθέτει ένα περιστατικό, κατά το οποίο η γυναίκα του μία φορά επιχείρησε να μεταβάλει την εμφάνισή της (10). Περιγράφει ότι την είδε να μακιγιάρεται για να γίνει ομορφότερη, και να φορά ψηλά τακούνια για να φανεί πιο ψηλή, και τη ρώτησε πώς θα ένιωθε αν προσπαθούσε ο ίδιος να διαστρεβλώσει με ψευτιές την αξία της παρουσίας τους, και αν θα της άρεσε να έβλεπε αλλοιωμένη την εικόνα του, με τρόπο παρόμοιο με εκείνη.

⁸⁶ Βλ. Hoffmann, (1994), 272. Έτσι, στη συνείδηση ενός Αθηναίου ήταν απαράδεκτη η γυναικοκρατία, καθώς και οι πολιτικές διεκδικήσεις των δούλων, η κοινωνική θέση των οποίων δεν μπορούσε να μεταβληθεί.

⁸⁷ Μια εργατική γυναίκα θα εξακολουθεί να τιμάται ακόμα και σε μεγάλη ηλικία, ενώ άλλες γυναίκες όχι, πιθανότατα επειδή δεν θα είναι πια νέες και δεν θα μπορούν να προσφέρουν (7. 42). Βλ. Pomeroy, (1995), 60.

Όταν, δηλαδή, η σύζυγος του Ισχομάχου επεμβαίνει στην εξωτερική της εμφάνιση, ο Ισχύμαχος της υπενθυμίζει ότι ο γάμος, αυτή η κοινωνία των «χρημάτων» αλλά και των «σωμάτων» (10.5), δεν θα μπορούσε να υπάρξει με την προσποίηση και τη χωρίς μέτρο συμπεριφορά. Η χρήση των ψιμυθίων, των κοσμημάτων και των υψηλών υποδημάτων, εξαπατά και δεν έχει νόημα, ούτε και μόνιμα αποτελέσματα στην γυναικεία ομορφιά. Μια φτιασιδωμένη γυναίκα είναι σε θέση να εξαπατήσει ίσως με αυτόν τον τρόπο τους ξένους, τους δικούς της όμως και τον άνδρα της, όχι. Αυτή η συνήθεια των αστών, είναι απαράδεκτη και αξιοκατάκριτη στον συζυγικό βίο, και φυσικά δεν αρμόζει με κανέναν τρόπο στη σύζυγο ενός κτηματία.

Ύστερα απ' αυτά, ο Ισχύμαχος δίνει πρακτικές συμβουλές στη γυναίκα του για το πώς πραγματικά να γίνει όμορφη, και όχι απλά πώς να φαίνεται όμορφη. Πρέπει να γυμνάζεται, όχι όμως να ιππεύει. Τη συμβούλευσε να μην τηρεί δουλοπρεπή στάση, αλλά να προσπαθεί να υψώνει το ανάστημά της σαν κυρία του σπιτιού, και να συμβουλεύει για όσα γνωρίζει. Και για όσα δεν γνωρίζει, την προέτρεψε να δέχεται συμβουλές. Καθήκον της είναι να αναθέτει το ψήσιμο του ψωμιού, την προμήθεια των τροφίμων από την οικονόμο και να ελέγχει αν κάθε πράγμα μέσα στο σπίτι βρίσκεται στη θέση του. Κατά τη γνώμη του, με αυτό τον τρόπο θα μπορέσει να εκτελεί τα καθήκοντά της, και να κάνει και τον περίπατό της (10.10).

Όσον αφορά τη σωματική άσκηση της συζύγου του,⁸⁸ ο Ισχύμαχος συγκεκριμένα θεωρεί ότι καλή γυμναστική γι' αυτήν είναι το ζύμωμα του ψωμιού, και το τίναγμα και το δίπλωμα των ρούχων και των σκεπασμάτων. Αν γυμνάζεται έτσι, θα τρώει με περισσότερη όρεξη, και θα είναι και θα φαίνεται πιο υγιής. Με βάση τα παραπάνω, οι δυνατότητες που έχει η γυναίκα του Ισχομάχου να ασκηθεί είναι περιορισμένες. Δεν υπάρχει περίπτωση για εξόδους έξω από το σπίτι,⁸⁹ και ο μόνος «περίπατος» εξυπηρετεί την εποπτεία των δούλων. Αυτές οι περιορισμένες δραστηριότητες είναι, ωστόσο, απαραίτητες και ο Ισχύμαχος δεν μπορεί να ανεχθεί τις γυναίκες που κάθονται όλη μέρα αδρανείς και χωρίς εργασία (10.13). Επομένως, η αληθινή ομορφιά της γυναίκας, και δη της συζύγου, έγκειται στην έλλειψη επιτήδευσης, στην απλότητα, στην υγεία και την ευεξία του σώματος και στη ροδαλότητα του προσώπου, που αποκτώνται με τη ζωηρή κίνηση, την επίβλεψη του σπιτιού, την οικιακή εργασία, το καλό και μετρημένο φαγητό.⁹⁰

Ο Ισχύμαχος καταλήγει διαβεβαιώνοντας τον Σωκράτη ότι η γυναίκα του ζει με τον συγκεκριμένο τρόπο που της υπέδειξε και που μόλις πριν λίγο του εξέθεσε.

Σαν τελικό συμπέρασμα για το θέμα μας, θα παραθέσουμε έναν παραλληλισμό της θέσης και της κατάστασης της γυναίκας του Ισχομάχου με εκείνη της Πηνελόπης, της συζύγου του Οδυσσέα, και των βασιλισσών του έπους γενικότερα: Δεν υπάρχει τίποτε που να διαχωρίζει τη γυναίκα του Ισχομάχου από τις βασίλισσες

⁸⁸ Ο Ξενοφών θεωρεί τις γυναίκες, σε γενικές γραμμές, σωματικά πιο αδύναμες από τους άνδρες και γι' αυτό υποδεικνύει την οικιακή εργασία ως τρόπο άσκησης (10. 10-11). Βλ. Pomeroy, (1995), 38.

⁸⁹ Η σκέψη του Ξενοφώντος «περιορίζει τον χώρο της γυναίκας του Ισχομάχου στο εργαστήριο του τεχνίτη, αν και έχει ήδη αποδείξει τις αρνητικές συνέπειες ενός τέτοιου εγκλεισμού». Βλ. Hoffmann, (1994), 270.

⁹⁰ Βλ. Θεοδωράτος, (1970), 12-13.

του έπους. Αν και μεσολαβούν τέσσερεις αιώνες από την εποχή της Πηνελόπης, τη γυναίκα του Ισχομάχου την πάντρεψαν οι γονείς της με έναν άνδρα που είχαν επιλέξει οι ίδιοι, και περνάει τις μέρες της γνέθοντας και υφαίνοντας περιτριγυρισμένη από τις υπηρέτριές της, στις οποίες αναθέτει καθημερινά εργασίες για εκτέλεση. Μόνη διαφορά, ότι ο άνδρας της την αναδεικνύει ως μια καλή διαχειρίστρια της περιουσίας τους.⁹¹

⁹¹ Βλ. Mossé, (2004), 39.

7) ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη του θέματος της γυναικείας παρουσίας στις *Ιστορίες* του Ηροδότου και στον *Οίκονομικό* του Ξενοφώντα, μας επιτρέπει να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα.

Μέσα στο ηροδότειο περιβάλλον, οι γυναίκες που κατονομάζονται, καταλαμβάνουν εξέχουσα θέση, και μάλιστα σχετίζονται λιγότερο ή περισσότερο άμεσα με τον χώρο και τους τρόπους άσκησης της εξουσίας. Όλες δρουν με αδάμαστη αποφασιστικότητα και αξιοθαύμαστη βεβαιότητα για την πραγματοποίηση ενός στόχου. Γενικότερα θα λέγαμε ότι κατά βάση,⁹² στον κόσμο του Ηροδότου οι γυναίκες μετέχουν σε όλες τις πολιτισμικές και κοινωνικές δραστηριότητες. Κυβερνούν βασιλεία, γεννούν ή ανατρέφουν βασιλικούς γόνους, λαμβάνουν κρίσιμες αποφάσεις, εκδικούνται, μάχονται ή πέφτουν θύματα πολέμου, και επιπλέον, ιδρύουν μαντεία και καθιερώνουν θρησκευτικές λατρείες (Ηρόδ., 2, 54-55, 2, 171), ή αναλώνονται σε απλές καθημερινές δουλειές. Οι ίδιες απομυθοποιούν και γκρεμίζουν τα ανδρικά στερεότυπα, αποδεικνύονται συχνά αποφασιστικότερες από δυναμικούς αφέντες, παρόλο που πολλές φορές χρησιμοποιούν προκλητικά αλλά ευφυή μέσα, και μπορούν να χαρακτηριστούν «χαρισματικές θηλυκές προσωπικότητες, στιβαρές και κυριαρχικές, σημαίνοντα μέλη βασιλικών οίκων, που διεκδικούν με σθένος μια ξεχωριστή θέση στην πινακοθήκη των ηρώων του Ηροδότου».⁹³

Όσον αφορά τη γυναίκα στον *Οίκονομικό*, ο Ξενοφών φιλοτεχνεί το πορτρέτο μιας γυναίκας με πλήρη ηθική αυτονομία, που μπορεί να είναι ανώτερη κι από τον άντρα σε σημαντικά πεδία της γνώσης. Παρότι η ελληνική αντίληψη για τον γάμο είναι διαφορετική, συντηρητική και έχει στοιχεία μισογυνισμού, ο Ισχόμαχος – Ξενοφών παραδέχεται και εκτιμά τα φυσικά χαρακτηριστικά της γυναίκας, χάρη στα οποία μπορεί να γίνει καλή μητέρα, τη συνεισφορά της στην επιτήρηση των δούλων, την ελκυστική παρουσία της, που την καθιστά επιθυμητή σεξουαλική σύντροφο στο πλαίσιο της συζυγικής σχέσης, και την αυτοκυριαρχία-εγκράτεια που τη διέπει. Έτσι, ο Ξενοφών εισάγει ένα διαφορετικό μοντέλο άνδρα, που αντιμετωπίζει τη γυναίκα του ως σύμμαχο στην επιμέλεια του *οίκου*, και την καθοδηγεί σε θέματα όπως η τάξη, η επίβλεψη του νοικοκυριού της, η φροντίδα για τους άρρωστους δούλους και η ανεπιτήδευτη παρουσία της, αναγνωρίζοντας την ίδια στιγμή την αξία του γυναικείου έργου.⁹⁴

Και οι δύο ιστορικοί πρωτοτυπούν ο καθένας με τον τρόπο του στην παρουσίαση του γυναικείου στοιχείου μέσα στα δύο έργα που μελετήσαμε. Και αυτό γιατί ο μεν Ηρόδοτος στις *Ιστορίες*, παρουσιάζει μια εικόνα του κόσμου, στην

⁹² Βλ. Δεληγιώργης, (2015), 13-14. Μέσα στο κείμενο του Ηροδότου, είναι επόμενο να εμφανίζονται και γυναικείες φιγούρες που απέχουν, που δεν δρουν. Αντιθέτως, τηρούν μια παθητική στάση απέναντι στα γεγονότα και, συνήθως, υποφέρουν. Τέτοια παραδείγματα είναι οι στείρες γυναίκες ή όσες αποτελούν τα αθώα θύματα κάποιου πολέμου.

⁹³ Βλ. Δεληγιώργης, (2015), 12-13, 16.

⁹⁴ Βλ. Ε. Δημητριάδου-Τουφεξή, *Ξενοφών, Οικονομικός*, σσ. 42-44.

οποία οι ξένες γυναίκες κατέχουν κεντρική θέση σε όλες τις πολιτισμικές και κοινωνικές σχέσεις, και αναγνωρίζει τις γυναίκες αυτές ως σημαντικά δρώντα πρόσωπα. Ο δε Ξενοφών, όπως προκύπτει από τον *Οίκονομικό*, είναι ο πρώτος συγγραφέας που αναγνωρίζει πλήρως την αξία της γυναικείας εργασίας, και σε αντίθεση με τις ελληνικές φιλοσοφικές και λογοτεχνικές παραδόσεις, συλλαμβάνει την πιθανότητα, μέσα στη δική της σφαίρα φυσικά, η γυναίκα να είναι ίσως, ή να γίνει, ανώτερη από τον άνδρα.

Αξιοσημείωτα είναι ορισμένα κοινά, και ορισμένα αντιθετικά στοιχεία που προκύπτουν από τη σύγκριση των δύο ιστορικών και των έργων τους. Και οι δύο ασχολούνται με ξένες γυναίκες, περισσότερο ο Ηρόδοτος στις *Ιστορίες*, αλλά και ο Ξενοφών, ως μια ξεχωριστή κατηγορία γυναικών μέσα στα έργα *Ανάβαση*, *Κύρου Παιδεία*, και στα *Ελληνικά*, οι οποίες ξεχωρίζουν χάρη στη δική τους αυτενέργεια, και όχι χάρη στην εξουσία των συζύγων τους, αν και οι ξένες γυναικείες μορφές του Ξενοφώντα διαφοροποιούνται ως προς τη σωφροσύνη που τις χαρακτηρίζει. Και οι δύο θαυμάζουν και εγκωμιάζουν τις γυναίκες, αναδεικνύοντας ο καθένας στο δικό του πλαίσιο και συμφραζόμενα, τη γυναικεία δύναμη, το γυναικείο χάρισμα και τον διαμεσολαβητικό τους ρόλο και αμφισβητούν παραδοσιακές απόψεις για τις γυναίκες. Μια επιπλέον παρατήρηση είναι ότι η Αρτεμισία του Ηροδότου, που χαρακτηρίζεται εν γένει ως μια αρσενική ηρωίδα, αποκτά στο 10.1 του *Οίκονομικού* την αντίστοιχη της γυναικεία φυσιογνωμία, τη σύζυγο του Ισχομάχου, όταν εγκωμιάζεται η ανδρική της εξυπνάδα.

Ως προς τα αντιθετικά στοιχεία, μπορούμε να πούμε ότι ο Ξενοφών περιγράφει στον *Οίκονομικό* και προβάλλει το παράδειγμα μιας Ελληνίδας γυναίκας, τη σύζυγο του Ισχομάχου, ενώ η παρουσία Ελληνίδων γυναικών στο έργο του Ηροδότου είναι σχεδόν μηδαμινή, εντείνοντας την αντίθεση ανάμεσα στον ελληνικό και τον βαρβαρικό κόσμο. Ο Ξενοφών, επίσης, δεν είναι σταθερός στις απόψεις του σχετικά με τις γυναίκες, καθώς για παράδειγμα αλλιώς τις παρουσιάζει στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, και αλλιώς στον *Οίκονομικό*, σε αντίθεση με τον Ηρόδοτο. Τα δυο αυτά έργα, δηλαδή, αποτελούν αντιφατικές συλλήψεις του ίδιου προσώπου, του Ξενοφώντος. Μια άλλη αντίθεση που προκύπτει από τη σύγκριση των δύο ιστορικών, είναι αυτή μεταξύ της κοινωνίας του Ξενοφώντος, που εξακολουθεί να παραμένει πατριαρχική, παρότι μέσα σ' αυτήν ο ρόλος της γυναίκας προβάλλεται κάπως πιο αναβαθμισμένος και μπορεί να αναδειχθεί ως άξια κυβερνήτης του οίκου της, και της κοινωνίας του Ηροδότου, που διέπεται από το στοιχείο της γυναικείας εξουσίας και διακυβέρνησης ενός ολόκληρου βασιλείου, με συχνά αρνητικές συνέπειες.

Το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο συγγραφής των δύο ιστορικών αναλύεται ως εξής: βασική ιδέα του Ηροδότου είναι η δημοκρατική του συνείδηση. Σε νεαρή ηλικία, μάλιστα, ο ίδιος εξορίστηκε από την πόλη του, αφού συμμετείχε με πρωταγωνιστικό ρόλο σε επανάσταση κατά της τυραννίας, ως ένθερμος υποστηρικτής της συμμαχίας της πατρίδας του με την Αθήνα. Εκθειάζει τη δημοκρατική Αθήνα και διατυπώνει την άποψη ότι ο λόγος της ανάπτυξης της ήταν ακριβώς η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Ο ίδιος είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα για κάποιο διάστημα, οπότε και συνδέθηκε με τον κύκλο του Περικλή. Όσο για την

τυραννία, εξέφρασε τη γνώμη ότι φθείρει και τον καλύτερο άνθρωπο. Ωστόσο, παρά το δημοκρατικό υπόβαθρο της συγγραφής του, ο Ηρόδοτος προκρίνει τις ξένες βασιλίσσες-μονάρχες, γεγονός που συνιστά, αν μη τι άλλο, μια αντίφαση. Πάντως, η καρική καταγωγή του πατέρα του Ηροδότου, εξηγεί κατά πάσα πιθανότητα την στάση του ιστορικού απέναντι στους βαρβάρους, τους οποίους αντιμετωπίζει με κατανόηση και αμεροληψία.

Από την άλλη, ο Ξενοφών, αν και απευθύνθηκε στο αθηναϊκό κοινό με ένα έργο όπως ο *Οικονομικός*, του οποίου το πλαίσιο είναι επίσης αθηναϊκό, και συνδέεται με τις οξείες πολεμικές που λάμβαναν χώρα στην Αθήνα μεταξύ του 365 π. Χ. και του 380 π. Χ. σχετικά με τη θέση της γυναίκας και με την αποτελεσματικότητα της στρατηγικής του Περικλή (ο οποίος ανήγαγε τα πλοία, τις συμμαχικές εισφορές και τη δημοκρατία σε θεμέλια της ισχύος της Αθήνας, ενώ υποβίβαζε την ενασχόληση με τη γη ως μη σημαντική), δεν συμπαθούσε καθόλου τη δημοκρατία. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της τυραννίας των Τριάκοντα, ανήλθε στο αξίωμα του Ιππάρχου, αργότερα κατετάγη στο στράτευμα του Κύρου στις Σάρδεις, και έπειτα πολέμησε για τον Αγησίλαο, τον βασιλιά της Σπάρτης. Ο *Οικονομικός*, καθώς και η *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, διαποτίζονται από αυτή τη σπαρτιατική εμπειρία του Ξενοφώντος, όταν αυτός κατοικούσε στον Σκιλλούντα. Ειδικά στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, ο ιστορικός αναδεικνύει το σπαρτιατικό πρότυπο και ιδεώδες, που το αποδεχόταν μάλιστα ένα τμήμα της τότε αθηναϊκής διανόησης. Ο θαυμασμός του Ξενοφώντος για την πόλη της Σπάρτης, που υπήρξε γι' αυτόν δεύτερη πατρίδα, είναι κάτι παραπάνω από εμφανές. Ίσως αυτό το γεγονός να εξηγεί τον λόγο που ο ιστορικός κρίνει και παρουσιάζει τόσο ευνοϊκά τις γυναίκες της Σπάρτης.

Για να εξηγήσουμε τον τρόπο που ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τους γυναικείους χαρακτήρες μέσα στο έργο του, θα πρέπει να αναλογιστούμε τους στόχους της συγγραφής του ιστορικού. Ο Ηρόδοτος θέλησε να ασχοληθεί με σημαντικά γεγονότα του παρελθόντος, που περιγράφουν τη σύγκρουση της Ανατολής με τη Δύση, και να αναδείξει τις αιτίες που την προκάλεσαν. Απώτερος σκοπός του ήταν η διατήρηση και επιβίωση του έργου του στη συλλογική μνήμη των κατοπινών γενεών, και η υστεροφημία του ίδιου. Γι' αυτό και μέσα στις *Ιστορίες* συνηθίζει και αρέσκεται στο να υπερτονίζει κάθε στοιχείο θαυμαστό, εξωτικό ή αξιοπερίεργο (έννοια του *θώματος*), προκειμένου να τέρψει και να σαγηνεύσει τους αναγνώστες του, διατηρώντας αμείωτο το ενδιαφέρον και την προσοχή τους. Επομένως, εμπλουτίζει τη θεματική τού ιστορικού κειμένου με ανέκδοτα, νουβέλες, παρεκβάσεις και παράξενα γεγονότα, δηλαδή με διηγήσεις που έχουν κατεξοχήν μυθολογικό περιεχόμενο, αφουγκραζόμενος τα γούστα και τις απαιτήσεις των αναγνωστών του. Κάποιες από αυτές τις διηγήσεις αφορούν και γυναίκες, και τις παραθέτει συνειδητά, από προσωπική επιλογή και προτίμηση, επειδή οι περιπτώσεις τους παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον για τους άνδρες αναγνώστες του ελληνικού χώρου, που οι γυναίκες τους ήταν κάτι το εντελώς αντίθετο από τις βάρβαρες γυναικείες μορφές των *Ιστοριών*. Δηλαδή, με βάση τα παραπάνω, ο τρόπος που ο Ηρόδοτος περιγράφει τις γυναίκες αποτελεί επικοινωνιακή ενέργεια, που εξυπηρετεί τους σκοπούς που προαναφέραμε.

Αντίστοιχα, προσωπική και συνειδητή επιλογή και του Ξενοφώντα, είναι ο τρόπος που αυτός απεικονίζει τη γυναίκα του Ισχομάχου μέσα στον *Οίκονομικό*. Στην ουσία, ο ιστορικός προκρίνει και προβάλλει τη ζωή που ο ίδιος προτιμά, και που πιθανότατα και ο ίδιος ζούσε, στο πρόσωπο της συζύγου του Ισχομάχου. Εξάλλου, έχει υποστηριχθεί ότι ο Ξενοφών, που ήταν ένας πλούσιος κτηματίας που πέρασε τα πιο ευτυχισμένα χρόνια της ζωής του στο πλευρό της γυναίκας του, Φιλησίας, στον Σκιλλούντα, κρύβεται πίσω από το προσωπίο του Ισχομάχου. Ειδικά το δεύτερο μέρος του *Οίκονομικού*, το οποίο αφορά τη σχέση του Ισχομάχου με τη σύζυγό του, καθρεφτίζει αυτές τις ευχάριστες αναμνήσεις του Ξενοφώντα, όταν πια αυτός βρίσκεται μακριά από το κτήμα του. Εκτός αυτού, ένας ακόμη λόγος που εξηγεί το γιατί ο ιστορικός παρουσιάζει τη γυναίκα του Ισχομάχου όπως την παρουσιάζει, είναι ότι το όλο έργο διαποτίζεται από τις αρχές και τις συντηρητικές πεποιθήσεις της αθηναϊκής κοινωνίας του 4^{ου} αι. π. Χ. Σύμφωνα με αυτές, οι γυναίκες ζούσαν μέσα στα όρια του οίκου τους, έχοντας ελάχιστες ελευθερίες, παρά την καινοτομία της αναγνώρισης του Ξενοφώντα, του οικονομικού ρόλου που διαδραμάτιζε η σύζυγος του Ισχομάχου. Επιπλέον ο Ξενοφών, λόγω του ότι έζησε σε μια ταραχώδη περίοδο που σημαδεύτηκε από τον Πελοποννησιακό πόλεμο, το σοβαρό οικονομικό πρόβλημα της Αθήνας μετά τη μάχη της Μαντινείας, και την ακόλουθη αμφισβήτηση και εξαθλίωση των ηθών, επιχείρησε με αυτό το έργο να υποδείξει στους αναγνώστες του να επιστρέψουν ξανά στην ενασχόληση με τη γη και με τον οίκο, για να μπορέσουν να αποκομίσουν πόρους και χρήματα.

Συμπερασματικά, οι δύο ιστορικοί έζησαν και έδρασαν σε μια κοντινή εποχή (ο Ηρόδοτος προηγείται χρονικά του Ξενοφώντος), κατά την οποία η θέση της γυναίκας ήταν δυσμενέστερη από εκείνη του άνδρα. Ωστόσο, ο καθένας επηρεασμένος από το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής του, βρίσκει σημαντικό, προτιμά και γοητεύεται από διαφορετικό τύπο γυναίκας, και αυτόν περιγράφει. Ο μεν Ηρόδοτος, τις ξένες βασίλισσες, ο δε Ξενοφών, το πρότυπο της τυπικής Ελληνίδας της εποχής του.

8) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anderson, J. K. (2002), *Ξενοφών, Η ζωή και το έργο του*, Α. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), μετάφρ. Π. Μοσχοπούλου, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα.

Baragwanath, E. (2010), “Xenophon’s Foreign Wives”, στο V. Gray (ed.), (2010), *Oxford Readings in Classical Studies, Xenophon*, Oxford University Press, 41-71.

Bichler, R. – Rollinger, R. (2006), *Ηρόδοτος, Εισαγωγή στο έργο του*, Δ. Ιακώβ (επιμ.), μετάφρ. Μ. Καίσαρ, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Blok, J. (2007), «Οι γυναίκες στις *Ιστορίες* του Ηροδότου», στο E. Bakker - I. de Jong - H. van Wees, (επιμ.), (2007), μετάφρ. Κ. Δημοπούλου, *Εγχειρίδιο Ηροδότειων Σπουδών*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 222-236.

Blundell, S. (2004), *Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα, Η θέση της γυναίκας στην τέχνη, στην κοινωνία, στη θρησκεία και στη οικογένεια*, Λ. Χατζηφώτη (επιμ., μετάφρ.), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Cantarella, E. (1998), *Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας*, μτφρ. Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.

Δεληγιώργης, Κ. (2015), *Έξι γυναίκες που γοήτευσαν τον Ηρόδοτο*, εκδ. Ακακία, Λονδίνο.

Δημάκης, Π. (1994), *Πρόσωπα και θεσμοί της Αρχαίας Ελλάδας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.

Θεοδωράτος, Χ. (1970), *Ξενοφώντος Οικονομικός*, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

Fantham, E., κ.ά. (2001), *Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο*, Ε. Γκαστή (επιμ.), μετάφρ. Κ. Μπούρας, εκδ. Πατάκη, Αθήνα.

Gray, V. (2010), *Xenophon*, Oxford University Press.

Hoffmann, G. (1994), «Ο Ξενοφών, η γυναίκα και η περιουσία», στο C. Riault (επιμ.), (1994), μετάφρ. Μ. Μαροπούλου, Λ. Ιστικοπούλου, *Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 265-286.

Καρζής, Θ. (1997⁴), *Η γυναίκα στην αρχαιότητα, Προϊστορία – Ανατολικοί πολιτισμοί, Ελλάδα – Ρώμη*, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα.

- Kronenberg, L. (2009), *Allegories of Farming from Greece and Rome, Philosophical Satire in Xenophon, Varro and Virgil*, Cambridge University Press.
- Mossé, C. (2004⁴), *Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Αθ. Δ. Στεφανής, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.
- Νικολετσέα, Γ. (2018²), *Η γυναίκα στον Ηρόδοτο: μυθοπλασία και πραγματικότητα*, εκδ. Το Δόντι, Πάτρα.
- Ξυδάς, Χ. (1991), *Ηρόδοτος, Βιβλίο Πέμπτο (V), Τερψιχόρη, Εισαγωγή-Κείμενο-Σχόλια*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Pomeroy, S. (1995), *Xenophon, Oeconomicus, A Social and Historical Commentary*, Clarendon Press, Oxford.
- Pomeroy, S. (2008), *Θεές, Πόρνες, Σύζυγοι και Δούλες, Οι Γυναίκες στην Κλασική Αρχαιότητα*, μετάφρ. Μ. Μπλέτας, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Waters, K. (1985), *Herodotus the Historian, His Problems, Methods and Originality*, publ. Croom Helm, London.